

# EESTI KIRJANDUSE SELTSI

POPULAARTEADUSLIK SEERIA

## ELAV TEADUS

ilmub 12 numbrit aastas

80—120 lk. number.

### TELLIMISHIND

ühes saatekuludega

Aastas — 12 nrit Kr. 9. —

Seda summat võib tasuda  
osakaupa järgmiselt:

Tellimisel . . . . .	Kr. 3.50
1. aprillil . . . . .	„ 2.50
1. juulil . . . . .	„ 2.—
1. oktoobril . . . . .	„ 1.—

Poolaastas — 6 nrit Kr. 5. —

Veerandaastas — 3 „ „ 2.75

Üksiknumber „ 1. —

### TELLIMISI VÕTAVAD VASTU:

kõik postkontoriid,

raamatukauplused,

Eesti Kirjanduse Seltsi

usaldusmehed ja

## EESTI KIRJANDUSE SELTS

Lai tänav 35, telef. 6-01, Tartus

*Ajakiri „Taluperenaine.“*

E L A V T E A D U S  
EESTI KIRJANDUSE SELTSI  
POPULAARTEADUSLIK SEERIA  
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS  
TARTUS 1932 № 1

SUUR MAAILMASÕDA

*U.a;*  
*Taluperenaine* "formita-  
tuseks ja arvustamiseks.  
EESTI KIRJANDUSE SELTS.

Handwritten text, possibly a signature or name, written in a cursive script. The text is oriented diagonally across the page.

A-7963 III

9/22i.

H. G. WELLS

# SUUR MAAILMASÕDA

SELLE JÄRELAEG JA  
INIMSOO TULEVIKUSIHID



EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS  
TARTU, 1932

TOIMETUS: A. ANNI — TEGEVTOIMETAJA,  
D. PALGI — VASTUTAV TOIMETAJA, K. KONIK,  
J. LANG, J. ROOS, P. TREIBERG, F. TUGLAS

EESTINDANUD L. REBANE

2

Tartu Riikliku Ülikooli  
Raamatukogu

183664

## Eessõna.

Juba teist aastakümnet on Eesti Kirjanduse Selts oma kirjastusega püüdnud edendada peamiselt klassilise maailmakirjanduse eestindust. Ja tõepoolest ta on jõudnud soetada siin juba mitmekesise, kuigi veel palju täiendust nõudva kogu.

Kuid inimene ei ela mitte ainult luulest, samuti kui mitte ainult leivast — eriti ajal, mis nagu meie oma ainult-kasulikust või ainult-esteetilisest osa-elust uuesti püüab jõuda lähemale tervik- elule, keha ja vaimu, mõistuse ja tunde, eetika ja esteetika, isiku ja ühiskonna kooskõlalisele arengule. Nii „kärjastatud hingega“, nii vastuolukas ja ebaterve, nii kohutavaile tulemustele (ka Maailmasõjale!) viinud XIX sajand kannatas ehk kõigepealt sellest, et ta oli korruga liiga ratsionalistlik ja liiga romantiline, ka elavat inimest loodusobjektina lõhkuv ja atomiseeriv, tehes ta kas ainult mõistus-praktiliseks või ainult esteetiliseks, ainult masinaks või jälle ainult meelte- ning uniilmas ekslejaks. Nii võõrdus elu luulest ja luule elust, ning mõlemad kaotasid ikka enam ühtekuuluvuse selle Kõikeluga, millest üksi hoovab püsiv elujõud ja rõõm.

Meie sajandi üks juhtivam ja sügavam aade on selle kaotatud kooskõla, hävinenud elusünteesi tagasivõitmise igatsus. Uus tervise- rõõm ja kehakultuur, uus kollektiivsustunne ja distsiplineeritud sotsiaalsus (kas siis demokraatliku või mitte isiku-, vaid r ü h m a - diktatuurilise lipu all), uus religioossus, uus ajalisuus — need on vähemalt meie aja hüüdsõnad, jõud-ideed, kuigi nende teostusest ollakse enamasti veel kaugel. Ja ka luule ning elu, luule ja teadus ei tundu meile enam sugugi nii paratamatus vastuolus nagu varem. Elulooming on samaväärne ja sama veetlev kui luulelooming. Elu ise on juba luulena rikas, kui teda ainult küllalt tunda ja omaltki poolt kaasa elada aktiivselt ja loovalt, mitte ainult armetu unis-

tajana. Moodne esteetika ei eralda enam nii teravalt „ilu“ ja teadmiskult „huvitavat“ — mõlemad on otseväärtused, mõlemad nii siis ka kunstiliselt taoteldavad. Just ümberpöörduvalt, teadus ja luule sulavad sageli jälle ühte nagu nii mõnigi kord varemini. Hindame jälle luuleski eriti „tõesti sündinud lugusid“, just tõsieluna usutavaid kujutisi, romaanistatud elulugusid, reisikirjeldisi jne. Ning „puhta teaduse“ ikka spetsiaalsemate üksikuurimuste kõrval kasvab vajadus ka rahvalikuma, kokkuvõtliku teadmiskirjanduse järgi.

Võib-olla vajab meie aeg natuke muutunud, elulähedamat vaadet kogu teadusele. Nõue „teadus teaduse pärast“ tundub meile sama atomiseeriva XIX sajandi väärtusetusena nagu „kunst kunsti pärast“ ja mitmed muud. Mitte teadus sellisena pole väärtus, vaid ainult seevõrra, kui ta teenib meie elutungi poolt määratud põhiväärtusi. Nii vastab iga eluvajaline teaduski oma kaugemalt sihilt vähemalt ühele kolmest algväärtusest: ta kas aitab praktiliselt kergendada ja laiendada meie eluvõitlust (näit. tehnika, arstiteadus, majandusteadus) või ta filosoofiliselt laiendab meie elumõistmist ühenduses (kõikeluga, ühtlasi eetilise-religiooselt aidates meile sisendada ja selgitada meie üksikelu ülesandeid (filosoofia, usuteadus, osalt ajalugu, kosmograafia, loodusteadus j. t.), või jälle ta väärtus ongi peamiselt esteetiline selle sõna kõige laiemas mõttes, s. o. ta tulemused ka oma üksikasjadega on meile juba iseendast huvitavad, meile otseselt väärtelamusi andvad (näit. ajalugu oma väljaküündivate või esindavate kujudega või liikumistega, maateadus oma eluvormide rikkusega jne.). Muu uurimis- ja õppimistö on üksnes abinõu nende põhisihide saavutamiseks ja kui seda käsitleda liiga iseväärtusena, ta võib muuta üldtarbetuks spordiks oma harrastajale, samuti nagu liiga subjektiivne, üldväärtusetu kunst.

Elava teaduse, laiadele rahvahulkadele määratud teadmiskirjanduse ülesandeks peaks olema pakkuda ja esile tõsta eriti neid teaduses peituvaid põhiväärtusi. Määratust abinõu-teaduslikust tööst ta peaks valima ainult üldarusaadavad ja enam-vähem kõiki puutuvad, seega kõigile huvitavad tulemused, igaühele tarvilised teadmised. Need peavad olema eeskätt sünteetilised kokkuvõtted tähtsamalt elu- ja kultuurialadelt, maa-

ilmast, loodusest ja inimajaloost, mis kokku moodustavad haritud inimese maailmapildi, vastavad põhiküsimustele: kust oleme tulnud kes ja kus ja milleks me oleme. Nad ei tohiks sisaldada küll mitte palju kuivi ja igavaid üksikasju, nagu sageli kooliraamatud, vaid andma oma vastused ja oma kujutuse selgelt ja suurejooneliselt, ilmekalt ja meelespüsivalt. Mitte teadmiste paljus pole, mida igaüks meist teaduselt tarvitseb, vaid nende õigus ja eluväärtus, nende kooskõlakus elu suurte põhisih tide ja põhiseadustega, nende rakendatavus meie argielus. „Mida siit võin õppida mina oma isiklikukski eluks? mida pean nende kogemuste põhjal tegema mina, tundma ja tegema teisiti kui seni?“ — need küsimused peaksid järgnema iga sarnase ülevaate lugemisest ja viima ka lugeja tõelisele elumõjustusele. Mida enam teadus püüab astuda seni elu juhtinud usu asemele, seda enam peab ka tema ise arvestama kogu elu, mitte ainult ta intellektuaalseid, vaid ka tunde- ja tahteelu tarbeid. Mida enam tegelikult kahvatub kristliku piibli tähendus, seda enam vajame (vähemalt tema täienduseks) sünteetilist, omakohast kultuuripiiblit, mitte ainult kuiva entsüklopeediat, vaid elavat kokkuvõtet inimkonna senistest elu- ja kultuurikogemustest. Vajame nende elutarkust, kuid ka nende sisen-datavat usku elu väärtusesse ja Elujumala tahte, kõlblate seaduste maksvusesse. Kuigi selle elukäsitus ei ole nii kitsalt dogmaatiline kui muistsel piibilil, ta annab meile ka teaduslikult objektiivseks jäädes ometi palju enam kindlaid tõdesid ja elujuhiseid, kui seda harilikult arvataksegi meie relativismist mürgistatud ajal, kus juba iga koolipoiss arvab endal olevat küllalt õigust ja kogemust otsustada elu ja ühiskonna põhiküsimusi ja nii sagedasti lõpetadagi roimaga või enesetappega. Tõsi küll, meie aja maailmapilt on veel vägagi anarhiline ja sageli võib ainult elutahtest juhitud usk täiendada teaduse jäetud aukusid, aga samuti on kindel, et inimsoo teadus eriti viimaseil aastakümneil on teinud uusi suuri edusamme sünteetiliste tõdede poole (näit. energeetiline aine ja dünaamiline elu- ning kultuurikäsitus) ja kõigi kõrvaliste kahtlemiste kiuste uus kindel ja rõõmus elu-usk on võimalik.

Muidugi ei saa selline otseselt ilmavaateline selgitus olla „Elava Teaduse“ ainus ega otsekohene siht — nii ta võiks muutada kergesti abstraktseks ja laiemale lugejaskonnale igavaks. Filo-

soofilis-eetilised väärtused peavad selguma eeskätt omade järel-  
dustena, eriti alguses vajame aga elavaid üksikkujutusi.  
Nii siis püüamegi neid anda eeskätt kõigile lähedalt ja konkreet-  
seilt aladelt (nagu näit. moodne töötehnika, praegune majandus-  
kriis, edaspidi mitmed ühiskondlikud küsimused) või jälle tutvus-  
tada suuri murrangukohti inimkonna arengus, mil nii suur üld-  
inimlik ja aktuaalne huvi (näit. antiikilma hukkimine ja  
selle põhjused) või tuua juba otse praktiliselt kasustatavaid  
ülevaateid moodsast saavutustest (näit. arstiteaduses või elamu-  
kultuuris). Seeria mitmekesisuseks ja nooremategi lugejate huvi  
äratuseks ei tohiks olla üleardused ka mõningad enam „esteetilise“  
otseväärtusega reisikujutused (näit. Magellanese või Kolumbuse  
oma) või muud, kuid neil sündmustel siis peab olema ka suur,  
kogu-inimsoole oluline ajalooline tähendus. Vaheldumisi argipäevane  
ja igavene, üldinimlik ja eestilis-kodune, nii peaks põimuma meie  
teaduste-piibel, raamatukujuline rahvaülikool, mis oleks tõesti elav  
teadus nüüdselt oma eluvajalikkuses kui ka elavas esituses.

On loomulik, et kõige selle juures püütakse vastu tulla eriti  
iseõppijate, õppiva noorsoo ja kooli (osalt ehk ülikooligi) tarbeile,  
kõnelemata sellest, et võimalikult paljude algupäraste tööde ja  
eestikohaste alade valikuga katsutakse edendada ka meie rahvus-  
likku teadust.

Nende sihtide saavutamiseks vajab ja loodab väljaandja ning  
toimetaja ühistundelist arusaamist ja toetust kõigelt meie lugejas-  
konnalt ja arvustuselt. Kuid ka iga heatahtlik nõuanne oleks tere-  
tulnud eriti nüüd ettevõtte rajamise ajajärgul.

\* \* \*

Oleme oma seeria esimeseks numbriks valinud lõpposa  
H. G. Wells'i (sünd. 1866) kuulsast ajalooteosest *The Outline  
of History* (I tr. 1920, viimane 1930). Mitte ainult seepärast, et võrdle-  
misi lühikese ettevalmistusaja tõttu raske oli saada siia mõned sobi-  
vat algupärandit, vaid ka, et sellel teosel endal on väärtusi, mis  
temale teenitult võimaldanud määratu menu terves maailmas. Tõsi  
küll, „puhast teadust“, näit. kokkukuhjatud arve ja ajadaatumeid  
pole temas mitte palju, seda enam aga elu, suure kirjaniku elavat  
kujutusoskust, tähelepanudava mõtleja ning kultuuritegelase suuri

süntheese, laiakaarelisi ülevaateid. Ning kõigepealt — suure inimsoo-  
usu prohveti ja tulevikufilosoofi veenvat idealismi ning teejuhatusi,  
kuidas jõuda praegusest kaosest ühendatud kultuur-inimsoo  
poole.

Ruum keelab siin tutvustamast Wellsi muud tegevust ja vaa-  
teid või puudutamast ligemalt siinsegi teose puhul kerkida võivaid  
paljusid probleeme — niikuinii sundisid vihu ahtad raamid valima  
algupärandist ainult tähtsamad teemakohased peatükid ja neidki  
paiguti esitama lühendatult.

Ainult üks külg Wellsi teoses nõuab võib-olla juba ette-  
valmistavat selgitust. On loomulik, et ajaloo kohutavama kurb-  
mängu kirjeldaja kogu oma jõuga võitleb selle ühe olulisema põhjuse,  
egoistliku rahvusluse vastu ja vajaliste Maailma Ühendriikide eel-  
dusena nõuab, et kõiki inimesi kasvatataks kosmopoliitlikeks maa-  
ilma-kodanikeks. Nii õigeks kui seda võiks põhimõtteliselt tunnisi-  
tadagi, peame ometi olema õige ettevaatlikud selle aate rakenda-  
misega praegustesse Eesti oludesse. Hoolimata Wellsi ja paljude  
teiste soovidest ja tööst on maailm püsinud natsionalistlikuna ja  
praegustes kriisikrampides piirab end iga riik tollimüüridega enam  
kui kunagi enne. Põlise rahvusliku iseteadvusega ja just sajandite-  
pikkuse rahvuslik-imperialistliku politika abil oma rikkusele ja  
võimsusele jõudnud Inglismaal on kerge jutlustada rahvuspiiride  
kadumist. Eesti-taolises väikeriigis teatakse küllalt valusalt, mis see  
tähendaks meile! Meil, kus undki ei nähta maadevallutusest,  
vaid kus seni just kannatatud võõrrahvusluse surve all, keda  
praegugi kogu aeg imeb ja orjastab vähemalt võõrrahvuslik kapital,  
kõnelemata iga võõrkeelse teosega sissevoolavast võõrrahvuslikust  
vaateviisist jne. — meil ollakse niikuinii mitmekordselt internatio-  
naalsem kui suurrahvais ja selle toonitus ja pooldus võib siin viia  
isegi teise hädaohtlikku äärmusse, enesehalvastuseni ja enese-  
pillamiseni. Oma kosmopolitismis, vihastatud Pariisi rahulepingu  
ülekohtust, ei näi Wells kuigi kõrgeks hindavat Maailmasõja ainust  
suurt positiivset tagajärge, vähemalt teatava hulga väikerahvuste  
vabanemist ja rahvusriikide tekkimist. Nii sündinud paljud uued  
piiritõkked on kahtlemata pahe, aga mis teha? — seni kui iga rahvus-  
siiski on omaette rahvuskultuuriline organism ja kui suurrahvad ei  
jäta oma laiuspoliitikat, peab ka väikesile lubama vähemalt

samasuguseid endakaitse vahendeid. Õieti vajaksid need neid veel tugevamaid. Nagu meie nõrk rahvuslik põllumajandus, tööstus ja töölised ootavad tollikaitset välismaa röövkapitali vastu, samuti meie noor rahvuskultuur vajab teatavat eelistust, kaitset ja tuge meie tugevama rahvustunde poolt, kuna tema nõrgenedes jääks lihtsalt vaosemaks ka igäüks meie rahvuse liige üksikult.

Aga need eestikohased reservatsioonid tehtud, on meil täis põhjus pooldada Wellsi patsifismi kõige soojusega. Keegi ei kannata tema poolt vaenunud imperialismi ja suurriikide rahvusluse all rohkem kui väikerahvad, keegi ei tarvitse enam kui meie rahvusvahelist rahu ja selle järgi valvavat ülemaailmset võim- ja kohtuasutist, tõelist rahvasteliitu. Igatahes ei tohiks me oma häda poolt pealesunnitud sõjaliseski kaitseseisukorras iial müüa oma hinge mujal laiatavale rahvusülbusele. Selle all kõige enam kannatanuna me peaksime pigem nägema just oma rahvusvahelist ajaloolist missiooni rahvusvaenude ületamises ja maailma või vähemalt Euroopa Ühendriikide aate eest võitlemises, nagu seda meie diplomaatiagi juba katsetanud. Vähemalt peaksime kindlasti teadma, millistes aadetes ja millistes rahvusvahelistes vooludes omame oma olulisemaid toetajaid ja sõpru.

Mis puutub Wellsi tulevikusihtidesse ja utopiaisse, võiks muidugi ka nende suhtes olla mitmeti teisel arvamisel. Kuid igatahes on nad küllalt huvitavad juba ühe Lääne aatejõulisema kirjaniku vaadetena. (Üldse olgu eksiaryamuste ärahooldmiseks rõhutatud, et seeria tervikuna püüab püsida võimalikult erapoole- tuna avaral rahvuskultuurilis-demokraatlikul alusel, ilma et ta seejuures tahaks takistada üksikute annete autoreid avaldamast oma isiklikke seisukohti, olgu need siis kord enam radikaalsed, näit. Wellsil, või enam konservatiivsed, näit. Ferrerol.)

Tutvustades kõige ülevaatlikumalt praeguse maailma seisukorra kujunemist, Wellsi töö ei vasta mitte üksi küsimusele, „kes ja kus oleme“, vaid vähemalt üldjoontes näitab ka tee, mida võiksime minna ja mida peaksime tegema. Kõigi nende küsimuste lähem selgitus — eks see ole meigi seeria järgmiste annete ülesanne.

A. A.

# I. Moodsa imperialismi katastroof.

## 1. Relvastatud rahu enne suurt sõda.

Pärast Vene-Türgi sõda, mis lõppes a. 1878 San Stefano rahuga ja Berliini kongressiga, valitses Euroopa peamail kolmekümne kuue aasta jooksul eba-kindel rahu. Juhtivad riigid sattusid küll üksteisega vastuollu ning tülitasid ja ähvardasid üksteist, kuid otseste vaenuavaldusteni ei mindud. Pärast 1871. aastat <sup>1)</sup> jõuti selgusele, et moodne sõda on midagi palju tõsisemat kui XVIII sajandi elukutseline sõjapidamine, et see on rahva kui terviku jõupingutus, mis võib väga pinevile tõmmata sotsiaalsed olusuhted, et see on seiklus, millesse ei tohi laskuda üle pea-kaela. Vabrikutööstuse edu läbi sündinud mehhaaniline revolutsioon lõi ikka võimsamaid ja kallimaid relvi maal ja merel ning leiutas kiiremaid liiklemisviise. Ta tegi ikka võimatumaks pidada sõda ilma ühiskonna majandusliku elu põhjaliku segipaiskamiseta. Isegi välisministriumid kartsid sõda.

Kuid olgugi et sõda kardeti enam kui kunagi varemini, siiski ei tehtud midagi riikidevahelise valveasutise loomiseks, mis oleks suutnud ära hoida ajaloo arengut sõja suunas.

<sup>1)</sup> Saksa-Prantsuse sõda, kus Saksa võitis Elsass-Lotringeni.

On tõsi, et aastal 1898 noor tsaar Nikolai II (1894—1917) avaldas ringkirja, mis kutsus teisi suurvõime riikidevahelisele konverentsile, „et püüda maailma-  
rahu õilsat mõtet võidule viia tülide ja leppimatuse elementide üle“. See kirjutus tuletab meelde ta eelkäija Aleksander I seletust, mis oli olnud Püha Liidu iseloomu määrajaks. Need mõlemad valitsejad põdesid haiglast eksioletust, nagu võidaks maailma-  
rahu tagada valitsejatevaheliste kindlustustega, küsimata ainsa suure rahva — inimkonna — vajadusist ja õigusist. Euroopa rahunäpüüete puhul jäi täiesti tähelepanemata Ameerika Ühendriikide poolt antud õpetus, et ühine teotsemine ja üldine rahu pole enne võimalikud, kui mõisted „Virginia rahvas“ ja „Massachusettsi rahvas“ pole sulatatud mõistesse „Ühendriikide rahvas“.

Aa. 1899 ja 1907 peeti Haagis kaks konverentsi; viimasel neist olid esindatud pea kõik maailma ise-  
seisvad riigid. Esindajaiks olid diplomaadid; üldine avalik arvamine ei olnud siin mõõduandja ja laiad massid ei teadnud üldse midagi nende konverentside olemasolust, kus suurem osa kokkutulnud saadikuist ainult kavalalt tingis sõjasse puutuvate rahvusvaheliste seaduste üksikasjade kallal, jättes kõrvale tühja unistusena sõdade täielise kaotamise. Need Haagi konverentsid ei teinud midagi senise väärkujutluse hävitamiseks, mis rahvusvahelist elu pidas paratamatuks võistluseks. Nad isegi ühinesid selle kujutlusega. Nad ei arendanud arusaamist üldisest maailma heaolust kui valitsejaist ja välisministeeriumest kõrgemal seisvast tervikust. Rahvusvahelised seaduseandjad ja riigimehed, kes võtsid osa neist koosolekuist, ei olnud nõus ehitama üldist hüvet eelnimetatud alusele; nad soovisid seda sama vähe kui 1848. a. Preisi-

maa riigimehed mõtlesid Üld-Saksa parlamendi loomisele, mis oleks piiranud preisi kuninga õigusi ja politikat.

Ameerikas peeti aa. 1889, 1901 ja 1906 kolm Pan-Ameerika konverentsi ja muu töö hulgas arendati neil konverentsidel kava rahvusvahelise vahekohtu loomiseks kogu Ameerika mandri jaoks.

Haagi koosolekute peaalgataja Nikolai II iseloomu ja hea tahte juures pole põhjust pike-malt peatuda. Tema võis ju tõsiselt mõelda, et oli saabunud aeg Venemaa rahvusvaheliseks missiooniks. Kuid vähimagi kahtluseta võib öelda, et suurriikidel oli üldiselt vastumeelne arvestada riikide ühtesulanemise kava, milleta kestev rahu pole mõeldav. Nende püüed ei olnud lõpetada rahvusvahelise võistluse teravaid kriise — sõdu —, vaid nemad tahtsid ainult teha odavamaks järjest kallinevat sõjapidamist. Igaüks soovis saavutada kokkuvõidu liigseis väljaminekuis vähemate tülide ja kokkupõrgete puhul ja luua rahvusvahelisi seadusi, mis teda ennast kitsendamata viiksid võimsama vaenlase sõja ajal raskustesse. Need olid tegelikud sihid, mida püüti saavutada Haagi konverentsil. See oli koosolek, mis tuli kokku, et teha heameelt Nikolai II-le, nagu Euroopa valitsejad olid kord alla kirjutanud Püha Liidu vagadele otsustele, et rõõmustada Aleksander I-st. Ja kui juba kord koos oldi, siis katsuti ikkagi midagi kasulikku saavutada oma sihtide kohaselt.

## 2. Imperialistlik Saksamaa.

Saksa-Prantsuse sõjale järgnenud Frankfurdi rahu a. 1871 oli Saksamaa preisistanud ja ühendanud, oli ta teinud kõige hirmuäratavamaks Euroopa suur-

võimuks. Prantsusmaa oli alandatud ja vigaseks löödud. Tema tagasilangemine vabariikluse jättis ta sõpradeta kõigis Euroopa õukondades. Itaalia oli ikka veel alaealine, Austria langes kiiresti Saksamaa politika mõjualuseks, Venemaa oli suur, kuid arenemata, ja Briti impeerium oli võimas ainult merel. Ainsaks võimuks, keda Saksamaal tuli arvestada väljaspool Euroopat, olid Ameerika Ühendriigid, kes kasvasid võimsaks tööndusmaaks, kel aga puudusid Euroopa mõõtude järgi väärikad sõjaväed ja laevastik.

Versailles's moodustatud Uus-Saksa keisririik oli keerukas ja hämmastav segu maailma uutest vaimseist ja materiaalseist jõududest, piiratud Euroopa süsteemi kõige kitsamate poliitiliste pärimustega. Ta oli võimas oma kasvatuslikes püüdeis, olles sel alal esimene riik maailmas ja andes eeskuju kõigile oma naabreile ja võistlejaile. Saksamaa algatas teadusliku uurimise organiseerimise ja teaduslike meetodite rakendamise majanduslikuks ja sotsiaalseks arenguks sellise energia ja veendumusega, millist seni ei olnud näidanud veel ükski riik.

Kogu sel relvastatud rahu ajastul ta külvas ja kasvas alati viljakaid, vabalt idaneva teaduse lõikusi. Kiiresti arenedes ta kasvas suureks tööndus- ja kaubandusriigiks: ta terasetoodang ületas Inglismaa oma; ta juhtis maailma sadadel uutel tootmis- ja kaubandusaladel, kus intelligents ja järjekindlus tähendasid enam kui lihtne kaupmehe kavalus; ta oli esimene optiliste klaaside, värvide ja paljude keemiatoodete valmistamises ning lugematute uuenduste kasutamises.

See uus saksa meetod, teadlasi ülal pidada ja neile tasu maksta, näis olevat äärmiselt ebasünnis inglise töösturile, kes oli harjunud sellega, et leiutised ise palusid vastuvõtmist, tulles tema tehasesse teadmata

kust ja milleks. Tema meelest oli selline sakslaste teguviis saatuse sundimine, ebaaus mäng. See oli viletsale haritlasklassile julguse andmine end segada tublide ärimeeste asjusse. Ja nii läks teadus sageli oma esimesest kodust välja maailma põlatud lapsena. Sakslaste suurepärase keemiatöendus, näiteks, oli rajatud inglase sir William Perkin'i tööle, kes ei olnud suutnud leida ühtegi „praktilist“ inglise ärimeest oma leiutuste toetamiseks.

Saksamaa oli juhtiv ka mitmel sotsiaalseadusandluse alal. Ta mõistis, et töäjõud on rahvuslik väärtus, et tööliskonna tasapind langeb tööpuuduse tõttu, et tööliste eest tuleb hoolitseda ka väljaspool tehaseid. Inglise tööandja aga asus ikka alles ekslikul seisukohal, et tööliskonnal pole õigust olemas olla väljaspool tehaseid ja mida halvem see välispoolne eraelu on, seda parem. Peale selle oli inglise tööstur oma üldise harimatuse tõttu äärmiselt individualist; temas elas arenematu vaimu ebaviljakas võistluskirg. Ta vihkas oma kaastööstureid sama palju kui oma töölisi ja oma ostjaid; Saksamaa ettevõtjad aga olid veendunud koostöö ja vastutulelikkuse paremusist, nende ettevõtted püüdsid sulada ühte ja omandasid ikka enam üldrahvusliku ilme.

See kasvataj, teaduslik ja organiseeriv Saksamaa oli 1848. a. vabameelse Saksamaa loomulikuks arengujärguks. Tema juured ulatusid tagasi restauratsiooni-ajajärgu püüdeisse, mis omakorda olid saanud tõuke Napoleoni häbistavast vallutusretkest. Kõik, mis temas oli head, ja kõik, mis temas oli suurt, võlgnes moodne Saksamaa tegelikult oma koolmeisterile.

Kuid see teaduslikult organiseeriv vaim oli ainult üks neist kahest tegurist, mis sünnitasid uue Saksa riigi. Teiseks oli Hohenzollern'ite

keisrivalitsus, mis oli üle elanud Jena kaotused, mis oli petnud ja nurja ajanud 1848. a. revolutsiooni ja mis oli Bismarck'i juhatusel saavutanud ülivõimu kogu Saksamaal, välja arvatud Austria. Tsaaririigi kõrval oli kõigist Euroopa võimudest ainult Preisimaa kindlasti alal hoidnud XVIII sajandi suurmonarhia pärimuse. Saksamaal valitses nüüd Friedrich Suure eeskuju kaudu Macchiavelli<sup>1)</sup>. Sellepärast ei asunud selle toreda, uue, moodsa riigi eesotsas mitte õilis moodne vaim, kes teda oleks juhtinud maailma teenistuses maailma esikohale, vaid ainult vana ämblik, kes kirglikult ihaldas võimu. Preisistatud Saksamaa oli ühel ajal kõige uuem ja kõige iganenum nähtus Lääne-Euroopas. Ta oli oma aja parim ja halvim riik.

Rahvaste psühholoogia on alles väljakujunematu teadus. Psühholoogid on jõudnud vaevalt alata uurimusi isiku suhteist seltskonnaga. Kuid on äärmise tähtsusega üldise ajaloo harrastajaile pidada silmas nende sakslaste vaimset arengut, kes kasvasid pärast 1871. a. võite. Loomulik, et nad olid uhked oma täielistele ja teenimatuile sõjalistele saavutustele ja oma kiirele tõusule vaesusest rikkuseni. Oleks olnud üliinimlik, kui nad poleks kaldunud mõnesse patriotismi edevuse äärmusse. Kuid sellest meeletusest haarati kinni Hohenzollernite dünastia huvides ja liialdatud rahvuslust hakati arendama kooli ja ülikooli, kirjan-duse ja ajakirjanduse järjekindla kasutamise ning valvamise kaudu.

Ebaõnnestumised ja varjujäämine olid iga kooli-õpetaja ja professori saatus, kes oma ametis ja eraelus

---

<sup>1)</sup> loe Makjavélli; itaalia politik aa. 1469—1527, puhtegoistliku ja hoolimatu rahvuspolitika teoreetik.

ei õpetanud ega jutlustanud sakslaste tõulist, kõlb-  
lat, vaimset ja kehalist üleolekut teistest rahvastest,  
nende erilist andumust sõjale ja oma valitsejasoole  
ja nende ettemääratud saatust, mille järgi nad selle  
valitsejasoo all pidid tõusma maailma juhtijaiks.  
Hohenzollernite dünastia tuleviku kindlustamiseks  
kujundati Saksa ajaloo õpetamine inimkonna mine-  
viku määratuks süstemaatiliseks võltsinguks. Kõiki  
teisi rahvaid kujutati võimetuina ja otse kidunevaina,  
preislased üksi olid inimkonna juhid ja uuendajad.

Noor sakslane luges seda oma kooliraamatuist,  
kuulis kirikus, leidis kirjandusest, tundis seda ene-  
sesse tuubitavat oma professori kirglikust veendumu-  
sest. Seda sisendasid temasse kõik professorid —  
ka bioloogia või matemaatika loengud kaldusid kõr-  
vale oma tõelisest aimest ja lõppesid pikkades patrioo-  
tilistes ülistuskõnedes. Ainult haruldane meelekindlus  
ja isikupära võisid vastu panna sellisele suggestiooni  
tulvale. Sakslaste meeltes kujunes märkamatult aru-  
saamine Saksamaast ja tema keisrist kui millestki  
toredast, üleolevast ja võrdlematust. See oli jumalik  
rahvus „säravais relvis“, kes virutab oma „tubli  
saksa mõõga“ alamate ja halvakalduvuseliste rahvaste  
hulka.

Saksamaad uimastati meelega ja hoiti järjekind-  
lalt purjus sellise isamaalise ilukõnega. Suurim  
Hohenzollernite kuritegu on see, et valitsejad kind-  
lalt ja kehvvalt segasid end kasvatusse ja eriti ajaloo  
õpetusse. Ükski teine moodne riik ei ole nii palju  
patustanud kasvatusse vastu kui Saksamaa. Suur-  
britannia kroonitud vabariigi vähedevalitsus võib-olla  
jättis hooletusse ja halvas haridust, kuid Hohen-  
zollernite monarhia rikkus ja korrumppeeris igasuguse  
kasvatuse.

Viimase poolsajandi ajaloo kõige tähtsama sündmusena tuleb ikka ja jälle rõhutada asjaolu, et saksa rahvas järjekindlalt läbi immutati ideega Saksamaa võimulerajanevast esikohast maailmas ja teooriaga, et sõda on maailmas paratamatu nähtus. Aluseks Saksa ajaloo õpetamisele võib olla vürst Moltke' järgmine väljendis: „Kestev rahu on unistus ja koguni mitteilus unistus. Sõda on tähtis tegur Jumala poolt loodud maailmas. Sõjata maailm kõduneks ja kaoks materialismi.“ Ja saksa filosoof Nietzsche oli täiesti samal arvamusel nagu vaga feldmarssal. „On tühi unistus ja kasutu tunne,“ ta tähendab, „loota palju (või üldse midagi loota) inimkonnalt, kui ta unustab sõjapidamise. Sest sõja kõrval ei tunta mingit muud abinõu, mis kutsuks välja nii palju karget energiat, mida sünnitab sõjaväli, seda sügavat ebaisiksust, mis sünnib vihkamisest, seda iseteadvust, mis tekib tapmisest ja külmaverelisusest, seda kirge, mis sünnib vaenlase hävitamise katseist, seda uhket ükskõiksust oma olemasolu ja oma sõprade kaotuse vastu, seda maavärisemisesarnast hingevapustust, mida vajab rahvas, kui ta on kaotamas oma elujõudu.“

Välismaail muidugi märgati seda Saksamaa kõigis osades levinud õpetust. See pidi kohutama kõiki teisi maailma võimuseid ja rahvaid ning oli eelduseks Saksamaa-vastase liidu tekkimisele. Kaasaskäivad väljakutsuvad sõjaväelised paraaditsemised ja mereväe ehitamine ähvardasid nii Prantsus-, Vene- kui ka Inglismaad ja mõjustasid saksa rahva mõtteid, kombeid ja kõlblust. Pärast 1871. aastat käisid välismaised sakslased püstipäi ja püüdsid igal juhul rõhutada oma tähtsust. Ka kaubanduse alal oli sakslaste teotsemine kärarikas. Nende masinad tulid maailmaturule ja nende laevad vallutasid merd väljakutsuvalt patrioo-

tiliste hüüete saatel. Isegi nende teened muutusid sageli uhkeldavaiks teiste haavamisteks. Kuid arvatavasti oleksid ka teised rahvad sarnaselt käitunud samade kogemuste ja sama kasvatuse puhul.

Ajaloo katastroofe kiirendava juhuse tõttu oli Saksamaa valitsejaks keiser Wilhelm II, kes kõige



*Saksa keiser Wilhelm II.*

täiuslikumal kujul kehastas oma rahva uut kasvatust ja Hohenzollernite pärimusi. Ta astus troonile kahekümneüheksa-aastasena a. 1888. Wilhelm II-se isa Friedrich III oli järgnenud oma vanaisale Wilhelm I-le sama aasta märtsis, kuid oli surnud juba juunis. Wilhelm II oli ema poolt Inglise kuninganna

Victoria tütrepoeg, kuid tema iseloomus ei olnud jälgegi sellest saksa vabameelsest pärimusest, mis iseloomustas Saksi-Koburg-Gotha perekonda. Wilhelmi pea oli täis uue imperialismi ülespuhutud ideid. Ta kuulutas oma troonileastumist üleskutsega sõjaväele ja laevastikule; üleskutse rahvale järgnes kolm päeva hiljemini. Demokraatia vastu avaldati neis kirjutisid sügavat põlgust: „Mitte parlamentlikud enamused, vaid sõdur ja sõjavägi on ühte needinud Saksa riigi. Kõik minu lootused on sõjaväel.“ Seega oli saksa koolmeistri vaevaline töö ära põlatud ja Hohenzollern kuulutas enda võidukaks.

Noore valitseja järgmine tegu oli tüli Uus-Saksa riigi looja kantsler Bismarckiga ja viimase lahtilaskmine a. 1890. Nende vahel ei olnud sügavaid mõtete lahkuminekuid, kuid nagu Bismarck ütles, keiser kavatses nüüd ise olla oma kantsler.

Need olid tegevusriikka ja ründava elukäigu esimesed vaatused. Wilhelm II kavatses teha lärmi maailmas, valjumat lärmi kui ükski teine valitseja enne teda. Kogu Euroopa tundis varsti uue valitseja kuju hiilgavas sõjaväelises vormis, julge vaatega, metsikute vurrudega ja vigase vasaku käega, mida ta oskas osavalt varjata. Keiser armastas säravaid hõbedasi rinnaehteid ja pikki valgeid mandleid. Kogu ta olemus oli täis kärsitust. Ta uskus ilmselt, et saatatus on teda määranud suurteks tegudeks, kuid esialgu puudus selgus, millised need teod võiksid olla. Puudus Delfi oraakel, kes oleks öelnud, et ta on määratud hävitama suurt riiki.

Wilhelmi teatraalsus ja Bismarcki lahtilaskmine viis ärevusse paljud ta alamaist, kuid need vaigistati kiirelt kinnitusega, et keiser kasustab oma mõju rahu heaks ja Saksamaa kindlustamiseks. Ta reisis palju;

külastas Londonit, Viini, Rooma, kus tal oli eri jutuajamine paavstiga, Ateenat, kus ta õde abiellus kuningaga a. 1889, ja Konstantinoopolit. Ta oli esimene kristlik valitseja, kes külastas sultanit. Jeruusalemma vanasse müüri raiuti erivärav, et ta saaks sisse ratutada; jala minna ta ei võinud, see oli allpool tema auväärsust. Ta mõjustas sultanit algama Türgi armee ümberkorraldamist Saksamaa eeskujul ja saksa ohvitseride juhatusel. Hoolimata sellest, et inglased end juba pidasid meredevalitsejaks, kuulutas Wilhelm II a. 1895, et Saksamaa on „maailmavõim“, et „Saksamaa tulevik asub vetel“ ja hakkas ikka enam ja enam huvituma suure mereväe loomisest. Ühtlasi võttis ta oma hoolde saksa kunsti ja kirjanduse. Ta kasustas oma mõju isegi selleks, et läbi viia isesuguste raskestiloetavate saksa (gooti) tähtede tarvitamist Lääne-Euroopas kasustatava ladina tähestiku asemel. Ta toetas pan-saksa liikumist, mis nõudis taanlaste, skandinaavlaste, flaami belglaste ja saksa helveetslaste vastuvõtmist Suur-Saksa vennasliitu, et neid uusi vendi hiljemini sulatada noore näljase riigiga, kes mõtleb veel kasvada.

Buuri sõja ajal Euroopas tõusnud üldist Briti-vastast vaenu ta kasutas selleks, et läbi suruda oma suure laevastiku kavad. See asjaolu koos Saksa koloniaalriigi kiire ja ähvardava levimisega Aafrikas ja Vaiksel ookeanil põhjustas Inglismaal äärmise ärevuse ja kartuse. Eriti Inglise vabameelseile oli vastumeelt nüüd paratamatuks muutuv Britigi laevastiku järjekindel suurendamine. „Ma ei taha enne puhata,“ ütles Wilhelm II, „kuni ma pole viinud oma laevastiku samale tasemele, millel asub mu sõjavägi.“ Ka kõige rahuarmastajamad inglased ei võinud jätta tähele panemata seda ähvardust.

A. 1890 oli Wilhelm II saanud Britannialt kokkuleppe teel Helgolandi saare. Selle ta muutis võimsaks merekindluseks.

Laevastiku kasvamisega suurenes ta ettevõttemihimu. Ta kuulutas sakslased „maailma soolaks“, kes ei tohi „väsida oma kultuuritöös. Nagu keiserliku Rooma vaim, nii peab Saksamaagi end levitama ja maksma panema kogu maailmas“. Seda ta ütles Poola pinnal, toetades sakslaste püsivaid püüdeid poola keele ja kultuuri allasurumiseks ja sakslastele kuuluva Poolamaa osa saksastamiseks. Jumalat ta nimetas oma „taevaseks liitlaseks“. Kui endise ainuvalitsuse ajal oli valitseja, kas jumal ise või jumala väljavalitud saadik, siis tegi keiser Wilhelm Jumala oma usaldatavaks käsilaseks. „Meie vana Jumal,“ rääkis ta armastavalt. Kui sakslased vallutasid Kiautšau, ta rääkis saksa „soomustatud rusikast“. Kui ta toetas Austriat Vene vastu, ta rääkis Saksamaast tema „hiilgavais relvis“.

Venemaa 1905. a. ebaõnnestumised Mandžuurias julgustasid saksa imperialismi agaramaiks rünnakuiks. Näis kaduvat kartus Vene- ja Prantsusmaa ühise pealetungi eest. Keiser tegi ringsõidu Pühal Maal, maabus Tangeris, kus lubas Maroko sultanile oma abi Prantsusmaa vastu, ja haavas prantslasi sügava põlgusega, sundides neid sõja ähvardusel laskma lahti oma välisministri Delcassé'. Ta tihendas sidemeid Saksa ja Austria vahel, ja a. 1908 julges Austria muust Euroopast hoolimata ning ainult Wilhelm II toetusel teostada Jugoslaavia provintside Bosnia ja Hertsegoviina anastamise Türgimaalt. Wilhelmi mereväelised ähvardused Britannia suhtes, ta pealetungid prantslastele ning slaavlastele sundisid Inglis-, Prantsus- ja Venemaad sõlmima Saksamaa-

vastase kaitselingu. Bosnia vallutamise tagajärjeks oli ka senise liitlase Itaalia võõrdumine Saksamaast.

Selline oli isik, keda õnnetu saatus oli seadnud Saksamaa juhiks, et õhutada, organiseerida ja muuta väljakannatamatuks muule maailmale selle suure rahva loomulikku uhkust, kes pikkade nõrkus- ja killustumisajandite järele oli viimaks pääsenud vürstide valituse segadusist, jõudnud ühtlusele ja saavutanud kogu maailma lugupidamise. Selle uue Saksamaa rikastuvad kaubandus-tööstuslikud juhid, meretaguseid üritusi ihaldavad rahamehed, ametnikud ja lihtrahvas — kõik nad leidsid Wilhelm II-ses endale sobiva valitseja. Paljud sakslased, kes oma sisemuses teda pidasid liiga käratsevaks ja tormakaks, toetasid teda avalikult, sest ta võlus neid oma väliste saavutiste näilise eduga. *Elagu Kaiser!*

Kuid Saksamaa ei lasknud end võitluseta kaasa kiskuda imperialismi tugevast voolust. Selle uue kiitleva eneseülistamise vastu hakkasid võitlema tähtsad saksa elu tegurid. Vanad saksa eri rahvused, eriti baierlased, keeldusid muutumast preislasteks. Hariduse levimise ja Saksamaa kiire industrialiseerumise kaudu tugevnenud organiseeritud tööliskond arendas oma ideid ja külvas vaenu valitseja sõjaka ja patriootilise käratsemise vastu. Riigis tekkis uus poliitiline sotsiaaldemokraatide partei, kes võttis omaks Marx'i õpetused. Vaatamata kiriku ja ametlike organisatsioonide teravale opositsioonile ja äärmiselt karmidele seadustele kasvas ja tugevnes see partei.

Keiser kahtlustas alatasa sotsiaaldemokraate. Nende juhte vangistati ja aeti välismaile. Partei aga kasvas. Wilhelm II troonileastumisel oli sotsiaal-

demokraatidel vaevalt  $\frac{1}{2}$  miljonit häält, 1907. a. oli hääli üle 3 miljoni. Nüüd püüdis keiser üleolevalt lubada mõningaid uuendusi (vanaduse ja haiguse kindlustamist), mida sotsiaaldemokraadid nõudsid kui oma vankumatut õigust. Wilhelmi lähenemist sotsialismile märgati küll, kuid see ei lähendanud veel kedagi imperialismile. Tema auahnust mereväe suhtes mõisteti osavalt ja kibedalt hukka; uus-saksa kapitalistide koloniaalseid seiklusi rünnati lakkamatult selle liht-rahva partei loomuliku inimhõimuse poolt. Kuid sõjaväele sotsialistid siiski lubasid mõõdukat toetust, sest kuigi nad põlgasid oma kodust isevalitsejat, vihkasid ja kartsid nad veel enam harimatut ja tagurlist Venemaad oma idapiiril.

Saksamaale oli ilmseks hädaohuks asjaolu, et see uhkeldav imperialism võis sundida Inglis-, Prantsus- ja Venemaad üritama ühist rünnakut tema vastu. Ja sel ajal kui Saksa laevastik kasvas ja kui valmistuti esialgsele võitlusele Prantsus- ja Venemaaga, püüdis keiser vahetevahel kohmakalt võita Inglismaa heatahtlikkust, kuid langes pahatihti tagasi upsakasse ametlikkusse. Kui a. 1913 Briti valitsus tegi ettepaneku panna seisma merirelvastuse üheks aastaks, siis Saksamaa keeldus sellest.

Keisri vanim poeg ja pärija oli uhkem Hohen-zollern, suurem imperialist ja püsivam pan-germanist kui ta isa. Teda ju oli kasvatanud imperialistlik kihutustöö; ta mängukannideks olid olnud sõdurid ja püssid. Ta saavutas kiiresti enneaegse populaarsuse, ületades oma isa patriootilist ja võitlushimulist käitumist. Oli tunda, et Wilhelm ise muutus kesk-ealiseks ja ettevaatlikuks. Troonipärija esindas teda noorendatuna. Ta uskus, et Saksamaa pole kunagi olnud nii võimas, nii hästi ette valmistatud uueks

suureks seikluseks ja uute võitude lõikuseks kui käesoleval hetkel. Talle öeldi, et Venemaa elab üle langust, et Prantsusmaa on degenereerunud ja et inglased on kodusõja lävel.

See noor kroonprints oli ainult tüüpiline näide Saksa kõrgema kihi noorsoost 1914. a. kevadel. Nad kõik olid tol korral joonud samast karikast. Nende professorid ja õpetajad, nende kõnelejad ja juhid, nende emad ja kallimad olid neid ette valmistanud lähenevaks suursündmuseks. Nad olid tulvil ähvardava murrangu ärevast tundest, nad unistasid pasunahüüdest, mis neid kutsus võimsaile tegudele, võidule teiste rahvaste ja omade kangekaelsete tööliste üle. Kogu maa oli pinevil ja ärritatud nagu maadleja enne võistlust.

### 3. Imperialismi vaim Inglismaal.

Kogu sel relvastatud rahu ajastul oli Saksamaa Euroopas tooniandjaks riigiks. Tema ründava imperialismi uute õpetuste mõju oli eriti tugev inglaste meeltesse, kes olid halvasti varustatud selleks, et vastu panna väljastpoolt tulevale, tugevale vaimsele pealetungile. Kuninganna Victoria mehe poolt algatatud kasvatuslikud reformid olid unustatud pärast prints Alberti surma. Oxfordi ja Londoni ülikool ei saanud edukalt teostada kõrgema hariduse reformi, sest neid takistasid vaimulikud, kel oli õigus kaasa rääkida õppekohtade täitmisel ja kes kartsid n. n. „teaduse ja usu konflikti“. Rahvaharidust halvasid usulised tülitsemised, ametkondade äärmine ihnus, ettevõtjate nõudmine laste töö järgi ja individualistide väide, mis keelab „teiste inimeste laste õpetamise“.

Napoleoni sõdade pingutus oli märgatavalt nõrgendanud vana inglise pärimust, mis nõudis kainet avalikkust, seaduslikkust, ausat mängu ja teatud vabariiklikku avarust. Romantiline suund oli haaranud rahva fantaasia ja äratanud iha kireva ja lillelise ilu järgi, nagu see esineb näit. sir Walter Scott'i ajaloolistes romaanides. Sellele inglasele selgus nüüd korruga seni tähelepanemata jäänud, kuid uhke ja meeldiv asjaolu, et tema maades päike kunagi ei looju. See pani unustama ja andestama kõik vägivalla asumaade päriselanikkude vastu. Vanameelsete juhi ja romanisti Disraeli' idamaise politika võlu oli teinud kuninganna Victoriast „keisrinna“ ja mõjus inglastesse nii, et ka neid haaras moodsa imperialismi ebaselge vaimustus.

Võltsitud rahvateadus ja ajalugu olid suutnud veenda slaavi, kelti ja teutooni elementidest koosnevaid sakslasi, et nad on haruldane tõug. Inglismaal hakati seda mõtet jäljendama, vaimustudes uuest etnoloogilisest leiutisest ja nimelt „anglo-saksidest“. Seda omapärast segu peeti inimkonna tipuks, see oli kreeklaste ja roomlaste, egiptlaste ja assüürlaste, juutide, mongolite ja teiste sarnaste alamtõugu eelkäijate sätendav kroon.

Mõttetu muinasjutt sakslaste ainulaadsest väärtuslikkusest aitas suurendada Poseni poolakate ja Lotringeni prantslaste kibedustunnet. Veel naeruväärsem muinasjutt kõrgeväärtuslikest anglo-saksidest mitte ainult ei suurendanud kibedust Inglise valitsuse vastu Iirimaal, vaid halvendas kogu maailmas inglaste käitumist nende ülevõimu alla kuuluvate rahvastega. Sest kus kaob lugupidamine teistest ja kus valitseb eneseülistamine, seal paratamatult lõpeb õiglus ja viisakus.

Saksa isamaalise mõistmatuse jäljendamine ei lõppenud „anglo-sakside“ muinasjutuga. 80-ndais ja 90-ndais aastais Inglise ülikoolide targemad noored, keda tüütas koduse politika lamedus ja ebaotsekohe- sus, haarasid kinni sellest uuest õpetusest, mis jutlus- tas hoolimatut, peent ja jõulist rahvuslikku imperia- listi, seda Macchiavelli ja Attila ühendust, mis oli peale surutud noore Saksamaa mõtteile ja tegudele. Nad arvasid, et ka Britannia peab omama säravaid relvi ja keerutama oma head mõõka.

Uus briti imperialism leidis oma lauliku R. Kipling'is ja praktilise toe raha- ja äri- meestes, keda huvitasid monopolid ja ekspluatee- rimisvõimalused. Need preisistatud inglased kaldusid äärmustesse oma järeleaimamises Saksamaale ja unustasid inglise ja saksa olude lahkuminekut. Kesk- Euroopa on ühtlane majandusala, mida saab kõige paremini valitseda tervikuna. Uus-Saksamaa oligi saavutanud ühised mõõdupuud, ühise tolliliidu kõigile oma liikmeile. Ta oli nüüd loomulik ühtlane tervik ja sarnanes kokkupigistatud rusikaga. Briti riik aga haaras maailma avatud käena, ta liikmed erinesid oma iseloomult ja oma vajadusilt ning nende ainsaks ühi- seks huviks oli vastastikuse julgeoleku kindlustamine. Kõiki neid erinevusi uued imperialistid ei märganud. Kui kord Saksamaal valitses tolliliit, siis pidi ka Inglismaa seda jäljendama, ehk küll see takistas tema üksikute osade loomulikku arengut.

Kuid Suurbritannia imperialismil puudus see võim ja üksmeel, mida leidis Saksamaal. Ta ei olnud loomulikuks jooneks ega sobinud ühelegi Britannia rahvaist, kes olid küll ühendatud, kuid omavahel eri- nesid. Kas soo, iseloomu või pärimuse mõjul ei soo- vinud kuninganna Victoria ja ta järglased Eduard VII

ning George V Hohenzollernite viisil kanda „säravaid relvi“, raputada „soomustatud rusikaid“ või keerutada „tublisid mõõku“. Neil oli küllalt arukust, et end tagasi hoida avalikust seisukohavõtmisest uute ideede kohta. Ja selle „briti“ imperialismi vaenlasiks olid algusest peale arvukad inglise, walesi, iiri ja šoti kirjanikud, kes tõrkusid tunnustamast uut „briti“ rahvuslust, mis nad tegi „anglo-saksi“ üliinimesteks. Paljud tähtsad Inglismaa huvid (eriti laevasõidu küsimused) olid rajatud vabakaubanduse põhimõttele ja uute imperialistide ettepanekud, mis olid seotud rahanduslike ja kaubanduslike seiklustega, äratasid õigustatud kahtlusi.

Teiselt poolt levisid uued ideed kulutulena sõjaväes, India ametnikkonnas ja veel mõningais rühmitis. Inglismaal harilikult suhtuti pisut halvaks-panevalt lihtsõdurisse, kes kunagi ei suutnud koduseda sel pinnal. Nüüd näis olevat tekkinud liikumine, mis teda võis teha sama hiilgavalt tähtsaks, kui seda oli ta relvavend Preisimaal. Imperialistlik mõte leidis toetaja odavas rahvalikus ajakirjanduses, mis oli määratud vähese algharidusega lugejale, kelle oli loonud uus rahvakool. See ajakirjandus tahtis lihtsaid, selgeid, arusaadavaid mõtteid, mis oleksid sobinud lugejale, kes vaevalt on jõudnud hakata mõtlema.

Vaatamata säärasele toele ja rahvusliku edevuse ärritamisele ei haaranud imperialism kunagi Britannia rahvaste laiu hulki. Inglased ei ole vaimselt järeleandlik rahvas, ja vanameelsete partei, sõjaväe, lõbuskuskohtade, inglistung võõramaalaste, harimata rikaste ja uute suurettevõtjate lärmakas, kuid siiski pingutatud imperialism ja kõrgete tollide nõudmine põhjustas lihtrahvas ja eriti organiseeritud tööliskonnas umbusu uute ideede vastu.

Märgatavaid edusamme tehti rahvahariduse alal ja avalikkude asjade ajamine ning üldine jõukus läksid laiemate hulkade kätte, kui see oli olnud seni. Neil relvastatud rahu aastail olid Britannia rahvad leidmas sobivat ja õiglast lahendust kauakestnud arusaamatusile Irimaaga. Õnnetuseks segas neid lepituskatseid puhkev maailmasõda.

#### 4. Imperialism Prantsusmaal, Itaalias ja Balkanil.

Meie uurimus moodsa imperialismi üle Saksamaal ja Britannias tõi esile teatud jõude, mis olid ühised mõlemale maale. Muudetud kujul ja erinevas tugevuses me leiame neidsamu jõude ka teistes suurtes moodsates riikides, mille vaatlusele nüüd asume. See moodne võimuihaldamine ei ole üldine, maailma ühendav liikumine, nagu seda oli vanem imperialism. Ta on oma iseloomult suurusehullustust põdev rahvuslus, rahvuslus, mille jõukus on teinud pealetungihimuliseks. Tema tugevamaks toeks on sõjaväelised ringkonnad ja valitsevad kihid ning seltskonna ettevõttemimuline ja rahaahne osa, s. o. tõusikud ja suurärimehed. Tema peamised arvustajad on haritud vaesed ja tähtsamad vastased on talupojad ja tööliskond. Imperialism lepib monarhiaga, kus ta selle eest



*Prantsuse peaminister  
Clémentineau.*

leiab, kuid ta ei ole paratamatult monarhistlik liikumine. Oma täieliseks arenguks ta vajab aga vanale pärimusele vastavat välisministeeriumi, mis ka loomulik, silmas pidades ta tekkimist ja ajalugu. Moodne imperialism on nimelt loomulik aste suurvõimu süsteemis, mis arenes välisministeeriumi politika tekkimisega makjavellistlikest monarhiaist ristususe lõhenemise järele. Tema lõppu võib loota alles siis, kui rahvusvaheline läbikäimine ei toimu enam ainult saatkondade ja välisministeeriumide kaudu, vaid kui selleks luuakse mingi riikidevaheline asutis.

Relvastatud rahu aegne prantsuse imperialism oli vähema mõjuga kui saksa oma. Ta nimetas end „rahvusluseks“ ja toetudes isamaalisele uhkustundele püüdis nurja ajada nende sotsialistide ja ratsionalistide katseid, kes soovisid koostööd saksa vabameelsete vooludega. Ta haudus kättemaksu, ihaldades arvete õiendamist Preisimaaga. Kuid selle ülesande kõrval üritati maadeomandamise ja -ekspluateerimise ettevõtteid Kaug-Idas ja Aafrikas, mis a. 1898 Fašoda kriisi puhul viisid peaaegu sõjani Inglismaaga. Kestvalt tegeldi Süüriagi saavutamise unistusega.

Ka Itaaliat haaras imperialismipalavik. A. 1911 ta otsustas alata sõda Türgiga ja vallutaski Põhja-Aafrikas Tripolise. Itaalia imperialistid soovitasid oma kaasmaalastele mäletada Julius Caesarit, sest kas polnud nad mitte Rooma maailmariigi pärijad.

Imperialism puudutas ka Balkanit. Vaevalt saja aasta eest orjusest vabanenud väikesed riigid hakkasid kalduma isamaalistesse liialdustesse. Bulgaaria kuningas Ferdinand viimase pseudo-Cesarina võttis omaks tsaari tiitli. Ateena kaupluste aknail võisid asjasthuvitatud jälgida maakaartidel unistusi Suur-Kreeka riigist, mis ulatuks Euroopast Aasiasse.

1912. a. sõjas tõrjusid Balkani riigid Türgimaa pea täiesti välja Euroopast. Järgmisel aastal nad juba sõdisid omavahel saaki jagades. Austria, Vene ja Itaalia võimsam imperialism valvas seda kokkupõrget ja üksteist.

## 5. Venemaa suurmonarhia.

Kogu Venemaast läänepoolne maailm muutus kiiresti XIX sajandi jooksul ja ainult tema ise arenes äärmiselt aeglaselt. Nii XIX sajandi lõpul kui alul ta oli veel tüüpiline XVII aastasaja suurmonarhia, seistes harimatuse alusel. Ta oli ikka alles tasemel, kus hoovkonna intriigid ja keiserlikud lemmikud võisid juhtida rahvusvahelisi suhteid. Ta oli ehitanud läbi Siberi suure raudtee ja kohanud selle lõpul Jaapani sõja õnnetusi. Ta kasutas moodsaid meetodeid ja moodsaid relvi niipalju kui seda lubasid tema arenematu tööstus ja ta väike haritlaste hulk. Kirjanikud (nagu isegi Dostojevski) olid Venemaale välja mõelnud mingi salapärase imperialismi, mis põhjenes kujutlusel P ü h a s t V e n e m a a s t ja tema missioonist ja mida elustasid tõulised unelmad ning antisemitistlik kirg. Kuid nagu järgnevad sündmused näitasid, ei olnud see kõik tunginud väga sügavale vene rahvahulkade kujutlusse.

Kirjaoskamatuid talupoegi täitis ebausuga segatud selgusetu ja väga lihtne ristiusk. See oli nagu reformatsiooni-eelne talupoegade elu Prantsus- ja Saksamaal. Oldi veendunud, et Venemaa mužik austab ja jumaldab oma tsaari ja armastab teenida oma härrat: a. 1913 inglise tagurlised kirjanikud ikka veel kiitsid ta lihtsat ja vastuvaidlematut truudust.

Kuid nagu Lääne-Euroopas talupoegade mässude ajastul, nii oli siingi see austus monarhia vastu ühendatud kujutlusega, et valitseja ja aadlik peavad olema head ning armulised. Küllaldase hässituse puhul võis seda lihtsameelset truudust muuta sama halastamatuks leppimatuses sotsiaalse ülekohtu vastu, mis oli põletanud losse Prantsusmaal *jacquerie* ajal<sup>1)</sup> ja saksa usupuhastuse ajal sisse seadnud jumalariigi Münsteris. Kui kord lihtrahvas oli ärritatud vihani, siis ei suutnud ka laiemalt leviv haridus võimaldada arusaamist, mis oleks võinud pehmeneda sellise mässu metsikust. Kõrgemate ja alamate kihtide vahel valitises siin sama suur vahe kui kahe eri loomaliigi vahel. Vene rahvahulgad olid vähemalt kolme sajandi võrra taga sellest rahvuslikust imperialismist, mis oli levinud Saksamaal.

Veel ühes suhtes erines Venemaa moodsast Lääne-Euroopast ja püsis alles keskaegseis oludes. Nimelid olid ta ülikoolid kogunemiskohaks paljudele väga vaestele üliõpilastele, kel puudus igasugune side ja heatahtlik vahekord valitseva bürokraatiaga. Enne 1917. aastat ei saadud Euroopas aru kahe revolutsiooni teguri ja nimelt kasvava rahulolematuse ja vabamõttelisuse läheduse tähtsusest, ning vähesed mõistsid, et Venemaal oli enam kui üheski teises riigis eeldusi põhjalikuks murranguks.

## 6. Ameerika Ühendriigid ja imperialistlik mõte

Kui me nüüd pöördume ära Euroopa võimude ja nende rahvusliku politika pärimuste juurest ja vaatleme Põhja-Ameerika Ühendriike, kes lõplikult loo-

---

<sup>1)</sup> loe žakerii; talupoegade mäss aadli vastu a. 1358.

busid monarhistlikust süsteemist a. 1776, siis me leiame seal huvitavaid vastand-tulemusi nendesamade jõudude töös, mis põhjustasid laiutava imperialismi tekkimise Euroopas.

Nii Ameerikas kui ka Euroopas võimaldasid mehaanika edusammud kõigi Maakera osade saavutamise mõnepäevaste reisidega. Nii Ühendriikide kui ka Suurvõimude rahanduse ja kaubanduse huvid olid levinud üle terve maailma. Tööndus oli kasvanud ja vajab meretaguseid turgusid. Ka Ameerika oli läbi elanud needsamad usulised kriisid, mis olid segi paisanud Euroopa kõlbla ühtluse. Rahvas oli siingi patriootiline ja julge. Miks siis Ühendriigid ei suurendanud relvastust ega harrastanud ründamispolitikat? Miks ei lehvinud nende lipu tähed ja triibud Mehhi-kos ja miks ei arenenud Hiinas selle lipu all uus India süsteem? Ameeriklane oli leiutanud Jaapani. Selle järele ta laskis sel maal takistamatult euroopastuda ja muutuda ähvardavaks. Sellest üksi piisaks, et moodsa välispolitika isa Macchiavelli peaks end hauas ümber pöörama.

Kui Ühendriikide kohal oleks asunud mõni euroopastatud suurvõim, siis Suurbritannia oleks pidanud omama suurt sõjamoonaladu St. Lorentsis ja kindlustama otsast otsani oma Kaanada piiri — praegu on see täiesti relvastamata. Kõik Kesk- ja Lõuna-Ameerika üksikriigid oleksid juba ammu vallutatud ja peaksid elama Ühendriikide valitseva kihi ametnikkude valju kontrolli all. Oleks püsivalt kestnud võitlus Austraalia ja Uus-Meremaa amerikaniseerimise pärast ja troopika Aafrikat ihaldajate arv oleks ühe võrra suurenenud.

Imeliku juhuse tõttu oli Ameerika president Roosevelt (1901—1909) mees, kelle energia oli sama

väsimatu kui Saksa keisri oma, kes samuti ihaldas suuri saavutusi ja oli silmapaistva kõneanniga. See oli seiklushimuline mees, kel oli kalduvusi maailmapolitikaks ja arusaamist relvastuse küsimustes. Võiksime arvata, et just tema pidi oma maa kiskuma võitlusse meretaguste asumaade pärast.

Ühendriikide üldise tagasihoidlikkuse kohta ei näi olevat teist seletust, kui selle maa põhiliselt erinevad põhikorraldused ja pärimused. Kõigepealt Ühendriikide valitsusel ei olnud Euroopa-tüübilist välisministeeriumi ja diplomaatilist korpust. Puudub „eks-pertide“ kogu, kes hoiaksid alal ründava politika pärimust. Presidendil on suur võim, kuid teda piirab senat, mis valitakse otseselt rahva poolt. Igaks lepinguks on vaja senati nõusolekut, kes sel viisil kontrollib riigi välissuhteid. Selle süsteemi juures on võimatud salajased lepingud, ja välisriigid kaebavad, et igasuguste „sobimuste“ sõlmimine Ühendriikidega on ebakindlaks ja raskepäraseks tehinguks. Igatahes on see suurepärase olukord.

Nii siis juba riiklik põhikorraldus takistab Ühendriike ajamast seda laadi välispolitikat, mis on hoidnud Euroopat kaua aega sõjahädaohus.

Teiseks: Ühendriikides pole seni olnud organisatsiooni ega pärimust, mille ülesandeks oleks n. n. assimileerumata maade omandamine. Kus pole „kroonut“, seal ei saa olla ka „kroonule“ kuuluvaid asu-maid. Levides üle Ameerika mandri arenes Ühendriikidel omapärane viis uute maa-alade käitlemises. See oli suurepärase asustamata alade suhtes, kuid võis osutada väga ebasobivaks, kui teda kasutati võõra rahvastikuga maade puhul. See meetod põhjenes mõttel, et Ühendriikides ei või olla kestva allahoidetud rahvast.

Esimene aste selles harilikus kohandamistoimingu oli „territooriumi“ loomine, mis seisis liiduvalitsuse juhtimise all, kuid mil oli laialdane omavalitsus ja saatis saadiku (kel puudus hääleõigus) Kongressile. Kui maa oli küllaldaselt asustatud ja rahvaarv tõusis, siis muutus uus ala loomulikult täieõiguslikuks teiste osariikidega. Nii olid arenenud kõik uuemad Uniooni riigid. Viimased osariikideks muutunud territooriumid olid Alaska ja Uus-Mehhiko a. 1912. Venemaalt ostetud Alaska jäätunud metsikus jäi poliitiliselt arenematuks ainult selle tõttu, et tal ei olnud küllaldaselt rahvast riiklikuks korralduseks.

Saksamaa ja Suurbritannia maade vallutused Vaiksel ookeanil ähvardasid röövida Ühendriikide laevastikult söehoiukohti sel merel. Seetõttu võeti a. 1900 oma valitsuse alla osa Samoa saartest ja a. 1898 Havai saared. Nüüd oli Ühendriikidel esmakordselt tegu tõeliselt allaheidetud rahvastega. Kuid et puudus klass, mida võiks võrrelda inglismeelsete anglo-india ametnikkudega, tarvitasid ameeriklased ka siin oma territoriaalset meetodit. Havailaste haridust püüti igal viisil tõsta Ameerika tasemele; organiseeriti koha-pealne seadusandlus territooriumi korralduse eeskujul ja tõmmud pärismaalased näisid olevat määratud selleks, et saavutada Ühendriikides täieõiguslik kodakondsus.

Asumaade suhtes olid Ameerika seisukohad siis täiesti erinevad Inglis- või Prantsusmaa välisministeeriumi või mõne asumaade ministeeriumi ametniku omist. Kuid nad pole väga erinevad sellest vaimust, mis on loonud Kaanada, Lõuna-Aafrika ja Austraalia „dominioonid“ ja mis tõi päevakorrale kolm omavalitsuse (*home-rule*) seaduseelnõu Iirimaa jaoks. See on nimelt vanem ja iseloomustavam inglise pärimus, mil-

lest põlvneb ka Ameerika iseseisvuse kuulutus, ja see loobub tingimusteta „allaheidetud rahvaste“ põlgusväärsest mõistest.

## 7. Maailmasõja otsesed põhjused.

Eelmises oleme püüdnud uurida rahvusvahelisi suhteid mõjustavat vaimu ajal enne 1914. aasta maailma kurbmängu, sest ikka laiemalt levib arusaamine, et maailmasõda või mõni muu sarnane sündmus on teatud ajastu ilmavaate paratamatu järelalus. Inimeste ja rahvaste teod on väljendus alateadvuslikele ajedele, motiividele, mida inimestesse on sisendanud kõned ja raamatud, ajalehed ja koolmeistrid. Füüsilised paratamatused, tõved, kliimamuutused ja teised välimised tegurid võivad ainult osaliselt kõrvale viia ja pidurdada inimkonna arengut, mille elujuureks on mõte

Kogu inimkonna ajalugu on põhiliselt mõtete ajalugu. Praegune ja eelajalooline inimene ei erine teineteisest palju oma füüsilise ega vaimse ehituse poolest. Nende olulise erinevuse moodustab mõtete ulatus ja sisu, mille meie oleme omandanud vahepealsete viievõi kuuesaja põlve jooksul.

Seisame alles nii lähedal maailmasõjale, et ei suuda veel pakkuda ajaloo hinnangut sündmuste kohta. Kuid me võime arvata ja oletada, et kui kokkupõrkekired kahvatuvad, siis selle tekkimise peasüüdlast ometi hakatakse nägema Saksamaas, mitte sellepärast, et ta oleks kõlblalt või vaimselt väga erinev oma naabrist, vaid seetõttu, et üldine imperialismihaigus avaldus tema juures kõige täielikumal ja jõulisemal kujul. Kuid ükski enesest lugupidav ajaloolane, olgu ta kui pealiskaudne või rahvapärane tahes,

ei või toetada sõjapingutusis tekkinud muinasjuttu, nagu oleksid sakslased metsikum ja halastamatum inimtõug kui teised rahvad. Enne 1914. a. elasid kõik Euroopa suurriigid ründava rahvusluse tähe all, mis neid kandis sõja poole. Saksamaa ainult juhtis üldist liikumist. Ta langes kuristikku esimesena ja paiskus kõige sügavamale. Ta sai hirmsaks hoiatavaks näiteks, mille üle ta kaaspatustajad võisid tunda kõlblat paha-meelt.

Kaua aja jooksul olid Saksamaa ja Austria püüdnud suurendada oma mõju üle Väike-Aasia ida poole. See mõte avaldati selgelt lööksõnas „Berliinist Bagdadi“. Vastuolus Saksa unistustega olid Venemaa kavatsused, kes soovis slaavi mõjuvõimu levimist Konstantinoopolist Serbia kaudu Adria mereni. Need kaks auahnuse teed ristusid ja olid teineteisega leppimatus vastuolus. Palavikuline olukord Balkanil oli suurel määral tingitud intriigidest ja kihutustööst, mis pidi toetama sakslaste ja slaavlaste plaane. Türgimaa pöördus abisaamiseks Vene, Serbia ja Saksamaa poole. Saksamaa liitlased, ladina pärimustega Rumeenia ja Itaalia, teetsesid nimeliselt koos kaugemate ja sügavamate eesmärkide saavutamiseks. Bulgaaria tsaaril Ferdinandil olid veel tumedamad sihid ja Kreeka õukonna saladused (Kreeka kuningas oli Saksa keisri õemes) on tänapäev väljaspool meie uurimisvõimaluste piire.

Kuid Vene- ja Saksamaa ei olnud ainsad vastased selles segaduses. Saksamaa auahnus a. 1871 oli teinud Prantsusmaast ta leppimatu vaenlase. Tundes, et oma jõud ei piisa kaotatud provintside tagasivõitmiseks, lootsid prantslased liig kindlalt Venemaa võimule ja abivalmisolekule. Nad olid toetanud määratult Venemaa laenusid ja olid venelaste liitlasteks. Kui Saksa-

maa kuulutaks sõja Venele, siis Prantsusmaa kindlasti ründaks esimest.

Lühike Prantsusmaa idapiir oli tugevasti kindlustatud. Saksamaal oli vähe lootust korrata oma 1870.—1871. a. saavutusi selles sihis. Prantsusmaa Belgia-piir oli aga pikem ja nõrgemalt kaitstud. Võis arvata, et jõuline rünnak Prantsusmaale Belgia kaudu suudaks korrata 1870. a. sündmusi suuremas ulatuses. Prantsuse väe pahemat tiiba võis kiirelt ajada kagu poole ja Verduni sõlmpunktiks võttes tuli parem tiib tõrjuda tagasi, nii et operatsioon oleks sarnanenud habemenoa sulgemisega.

See kava oli Saksa sõjateadlaste poolt välja töötatud suure hoole ja tähelepanuga. Tema teostamine oli aga võimalik ainult rahvusvahelise õiguse murdmisega, sest Preisi oli kindlustanud Belgiale erapooletuse ja tal ei olnud mingit tüli belglastega. Ühtlasi ses peitus hädaoht tõmmata Suurbritannia (kes ka oli lubanud kaitsta Belgiat) Saksamaa-vastasesse sõtta. Kuid sakslased uskusid, et nende laevastik on juba nii tugev, et Inglismaa pidi kartma nendega sõdimist. Arvestades neid võimalusi olid sakslased ehitanud suure sõjakohase raudteevõrgu kuni Belgia piirini ja olid teinud kõik ettevalmistused oma kava teostamiseks. Nii nad võisid loota Prantsusmaad hävitada ühe hoobiga ja siis juba Venega vabalt arveid õiendada.

A. 1914 näis olukord olevat soodus kahele Kesk-Euroopa võimule. On küll tõsi, et Venemaa oli toibunud õnnetust Jaapani sõjast saadik, kuid see toimus väga aeglaselt. Prantsusmaad vapustasid rahanduse-skandaalid. (Ajalehe „*Figaro*“ toimetaja Calmette'i tapmine rahaminister Cailleaux' naise poolt märtsis oli nende lugude haripunkt.) Kogu Saksamaa uskus, et inglased on kodusõja lävel Iiriga. Välismaalaste

kui ka inglaste eneste poolt tehti korduvalt katseid kindlalt teada saada, mida teeb Britannia juhul, kui Saksa ja Austria ründavad Prantsus- ja Venemaad. Kuid Briti välisminister sir Edward Grey oli vaikivalt kahemõtteline päevani, mil Inglismaa astus sõtta. Selle tagajärjel arvati mandril, et Britannia kas ei taha üldse sõda või lükkab sõdimise edasi. See mõte võis Saksamaad julgustada kehvast ähvardada prantslasi.

Sündmuse kiirendas Austria troonipärija ertshertzog Franz Ferdinandi tapmine 28. juunil ametliku külaskäigu ajal Sarajevos, Bosnia pealinnas. See oli sobiv ettekäänd sõjavägesid liikuma panna. „Nüüd või mitte kunagi!“ ütles Saksa keiser. Serbiat süüdistati tapmismõtte algatamises ja kuigi Austria ametnikud teatasid, et pole põhjust asjasse segada Serbia valitsust, Austria-Ungari võimud ikkagi kasustasid seda õnnetut sündmust sõja põhjusena. 23. juulil saatis Austria Serbiale ultimaatumi ja vaatamata viimase pea täielikule alistumisele ja Inglise välisministri sir Edward Grey katseile asja lahendamiseks kutsuda kokku riikide konverents, kuulutas Austria siiski Serbiale sõja 28. juulil 1914.

Venemaa mobiliseeris oma väe 30. juulil ja 1. aug. kuulutas Saksamaa talle sõja. Järgmisel päeval tungisid Saksa väed üle Prantsusmaa piiri ja samal ajal algas suur liikumine läbi Luksemburgi ja Belgia. Lääne poole ratsutasid pioneerid ja eelvägi, lääne poole tormasid autod, tulvil täis sõdureid. Neile järgnesid hiigla hulgad hallisse rietatud jalaväge. Suurelt osalt olid nad avasilmsed, blondid noored sakslased, õiglased, hästikasvatatud noormehed, kes veel kunagi ei olnud kuulnud tapluses lastud püssi pauku. „See on sõda,“ öeldi neile. Nad pidid olema vahvad

ja halastamatud. Ja paljud neist püüdsid nii hästi kui suutsid täita seda sõjaväelist käsku õnnetute belglaste kulul.

Suhteliselt on tehtud liig palju kära üksikute metsikuste üle Belgias, liig palju võrreldes selle esimese põhilise metsikusega augustis 1914, s. o. sissetungiga Belgiasse. Kui see oli toimunud, siis olid vaid loomulikult tagajärjeks kõik hilisemad juhuslikud mahalaskmised ja laastamised, varanduste hävitamine, võõraste majade ja toiduainetepoodide röövimine väsinud ja näljaste meeste poolt ja samuti sellega kaasas käivad vägistamised ning süütamised. Ainult väga lihtsameelsed inimesed usuvad, et väed sõjaväljal saavad püsida samal aususe, mõistlikkuse ja õigluse tasemel, kui seda on tsiviliseeritud ühiskond kodus. Paljud neist roimadest on seletatavad joobunud meeste toorusega, kes esmakordselt elus on oma kätte saanud surmavaid relvi; palju sellest kõigest sündis inimeste hüsteerilisest metsikusest, keda kohutavad nende eneste teod ja surmav kartus selle rahva kättemaksu ees, kelle kodumaad nad vägistasid. Palju tehti karmi sunni all, mis kasvas välja teooriast, et sõjas mehed peavad olema julmad ja et võõrast rahvastikku saab kõige paremini alistada kartuse abil. Korralikust sõnakuulmisest kisti saksa lihtinimesed sellesse sõtta säärasel viisil, et metsikus pidi järgnema. Samuti oleks käitunud iga teine rahvas, keda oleks nii kasvatatud sõja jaoks ja nii juhitud sõtta kui sakslasi.

Suurem osa Euroopat püsis vaiksuses, poolesaja-aastasele rahule järgnenud tegevusetuses, nautis laialt levinud külluse, vabaduse ja odavuse lõbusid, mida keegi praegu elavaist enam ei näe, ja mõtles suvepuhkusele — kui 4. augusti ööl süüdati väike Belgia

küla Visé ja hakati välja tassima ning maha laskma ehmatanud talupoegi, sest et keegi olevat tulistanud sissetungijaid. Ohvitserid, kes selleks käsud andsid, ja sõdurid, kes neid täitsid, pidid küll ise kohkuma oma tegude imelikkuse üle. Suurem osa neist ei olnud veel näinud vägivaldset surma. Nüüd nad aga olid süüdanud mitte ühe ainsa küla, vaid kogu maailma. Euroopale oli see mugavuse, usalduse ja korraliku käitumise ajastu lõpu algus.

Niipea kui selgus, et Belgia rünnati, loobus Suurbritannia kahtlemast ja (4. aug. kell 23) kuulutas Saksamaale sõja. Järgmisel päeval püüdis ristleja *Amphion* Themse jõe suudmes Saksa miinilaeva ja uputas selle. Sakslased ja inglased olid esmakordselt oma rahvuslike lippude all kohtunud võitluseks maal ja merel...

Kogu Euroopa mäletab alles seda imelikku meeleolu neil augusti päikeserikkail päevil, relvastatud rahu lõpul. Peaaegu poole sajandi jooksul oli läänepoolne maailm olnud rahulik ja näis olevat kindlal alusel. Prantsusmaal tundsid tegelikku sõjapidamist ainult vähesed keskealised ja vanemad mehed. Ajalehed rääkisid küll maailma katastroofist, kuid see ei öelnud palju inimestele, kellele maailm oli alati olnud kindel ja kes tõepoolest olid võimetud teda ette kujutama teisiti kui kindlana.

Eriti Inglismaal jätkus rahuaegne elu, kuigi veidi vaiksemalt. Inglismaa käitus nagu inimene, kes käib oma teed, teadmata, et teda on vallanud saatuslik haigus, mis põhiliselt muudab kõiki ta harjumusi ja eluviise.

## 8. Maailmasõja sündmused kuni aastani 1917.

Kavatsetuna Saksamaa poolt, algas võitlus kiire rünnakuga Prantsusmaale, et viimast teha võitlusvõimetuks, ennekui Vene jõuab koguda oma vägesid idas. Esialgu läks kõik hästi. Sõjateadus ei rahulda kunagi viimaseid ajanõudeid, sest sõjaväelaste klassil pole palju kujutusvõimet. Alati on olemas lõplikult väljaarenemata leiutisi, mis võivad segada taktiliste ja strateegiliste ürituste läbiviimist. Seda aga sõjaväelase mõistus harilikult ei arvesta.

Saksamaa sõjaplaan oli tehtud juba mõne aasta eest ja ta oli jõudnud vananeda. Arvatavasti teda oleks võidud nurja ajada otsekohe alguses, kui oleks õieti tarvitatud kaitsekraave, okastraati ja sobivaid relvi. Ent prantslaste sõjateadus oli ajast maha jäänud. Nemad lootsid alles avalikule sõjapidamisele, mis oli vähemalt 14 aasta võrra vananenud. Nad ei olnud küllaldaselt varustatud ei okastraadiga ega relvadega ja pidasid kinni naeruväärsest pärimusest, et prantslane ei võitle hästi mullavalli taga.

Belgia piiri kaitses Lüttichi kindlus, mis oli jällegi 10—12 aastat vananenud ja mille kindlustiste varustist oli muretsetud ja ostetud saksa kaupmeestelt. Prantsusmaa kirdepiir oli samuti väga halvasti varustatud. Loomulik, et Saksa Krupp'i relvadetehas oli hoolitsenud nende kindluste hävitamisvahendite eest, ja nimelt tarvitades erilisi raskeid kahureid väga kõrgele lendavate mürskudega. Nii kujunesid kindlustised oma meeskondadele lihtsalt lõksudeks.

Prantslased üritasid rünnaku Lõuna-Ardennides, kuid kaotasid selle. Siis piirasid Saksa väed ümber prantslaste pahema tiiva ja näitasid end vallutamatuina. Viimane Lüttichi kindlus langes 16. aug.;

Monsi juures tungiti suure ülekaaluga peale väike-  
sele umbes 70 000-mehelisele Belgiasse jõudnud Briti  
armeele ja löödi ta tagasi, vaatamata surmava püssi-  
tule taktikale, mida inglased olid õppinud Lõuna-  
Aafrika sõjas. Väike Briti vägi tõrjuti lõunasse ja  
sakslaste parem tiib tungis edasi, et oleks võimalik,  
Pariisi lääne poole jättes, kogu prantslaste väge  
kokku suruda.

Sakslaste ülemjuhatus oli nii kindel oma võidule,  
et augusti lõpul hakati juba ära tõmbama vägesid, et  
neid saata idarindele, kus venelased laastasid Ida- ja  
Lääne-Preisimaad. Kuid siis toimus liitlaste  
vasturünnak. Prantslaste pahemal tiival tekkis  
ootamatu armee ja väike, vapustatud, kuid lisajõudu-  
dega toetatud Briti vägi suutis ses vastulöögis täita  
väarikat osa. Sakslaste parem tiib tungis liig kaugele  
ja kaotas ühtluse. Ta löödi tagasi Marne'i juurest  
Aisne'ini. See oli kuulus Marne'i lahing 6.—10.  
septembrini. Teda oleks aetud veelgi kauge-  
male, kui tal poleks olnud tagavaraks kaevikute-  
kunsti. Ta seisis Aisne'i juures ja kaevas end maa  
sisse. Nende kaevikute purustamiseks alles puudusid  
liitlastel vajalikud rasked kahurid, kõrgelt lõhkevad  
mürsud ja tankid.

Marne'i lahing hävitas esialgse saksa plaani. Tea-  
tud ajaks oli Prantsusmaa päästetud. Kuid Saksamaa  
ei olnud veel võidetud, ta ikka veel ületas oma vasta-  
seid rünnakuks vajaliku osavusega ja varustise hul-  
gaga. Põrutav võit Tannenbergi juures (kus tapeti ja  
haavati umbes 70 000 ja vangistati umbes 100 000 vene-  
last) vähendas tunduvalt tema kartust Venemaa ees.

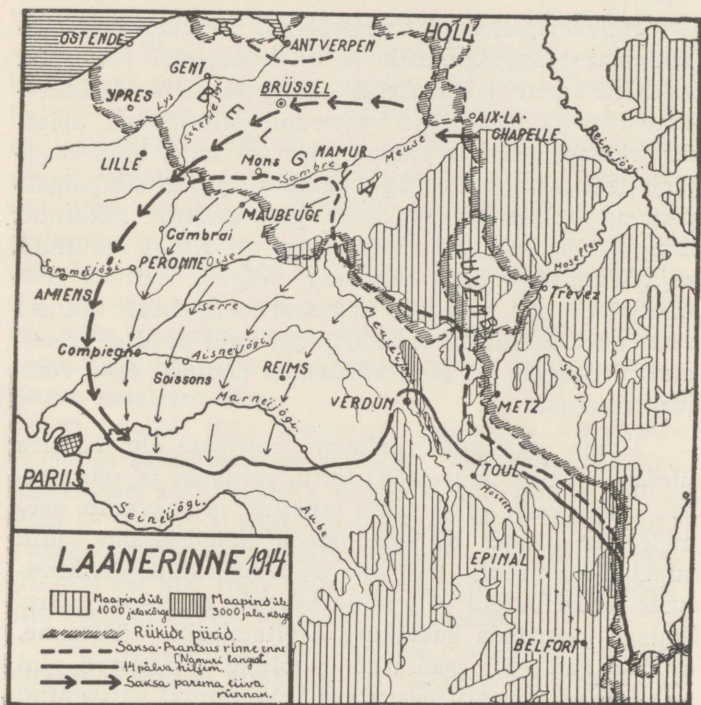
Järgmiseks sakslaste plaaniks oli järelemõtle-  
matu, vähese hoolega väljatöötatud rünnak, mis  
kavatses ära tõrjuda liitlaste pahemat tiiba ja vallu-

tada Lamanche'i kanali sadamaid, et takistada Briti toetuse Prantsusmaale jõudmist. Suure relvade ja varustise tagavaraga sakslased tungisid kallale Inglise väele Ypres'i lähedal. Nad peaaegu suutsid läbi murda rindest, kuid inglased siiski pidasid veel vastu.

Läänerindel kujunes võitlus sõjapidamiseks kaevikuist. Mõlemal pool puudusid teadmised ja varustus, mis vajalikud selleks, et lahendada moodsaist kaevikuist ja takistusist läbimurdmise küsimust. Mõlemad pooled olid sunnitud pöörduma teadlaste, leiutajate ja teiste sarnaste mittesõjaväelaste poole ja otsima neilt nõu ning abi. Õieti oli kaeviksõja oluline probleem juba lahendatud. Inglismaal, näiteks, oli olemas tanki mudel, mis liitlastele oleks andnud kerge ja kiire võidu enne a. 1916. Kuid elukutseline sõjaväeline mõistus on paratamatult piiratud ja vähese kujutusvõimega. Ükski suurte vaimsete annetega isik ei matakas oma võimeid vabatahtlikult sellisesse kutsesse. Pea kõik väljapaistvad suured sõjamehed on olnud kas kogemusteta värsked noormehed, nagu Alexander või Napoleon, või rändurid, nagu seda olid hunnide ja mongolite pealikud, või asjaarmastajad, nagu Cromwell ja Washington. See viiekümnele militarismiaastale järgnev sõda oli aga lootusetult elukutseline. Algusest peale oli võimatu teda välja kiskuda korraliste kindralite kätest ning ei Saksa ega liitlaste peakorter ei olnud nõus sallivalt suhtuma uuendustesse, mis hävitaksid nende senised meetodid.

Sakslased siiski soostusid mõningaile uuendusile. 28. veebr. 1915 nad võtsid tarvitusele võrdlemisi kasutu uuenduse ja nimelt leegiheitja, mille tarvitajat ähvardas alati elusalt põletamise hädaoht. Alates teist suurt rünnakut inglaste vastu (teine Ypres'i lahing 22. apr. kuni 24. maini) nad hakkasid tarvitama mürkgaasi

pilve. Seda hirmsat leiutist kasustati esmakordselt Alžeeria ja Kaanada vägede vastu. Viimaseid vapustasid küll surijate heitlused ja tekitatud füüsiline piin,



kuid sakslaste läbimurre siiski ei õnnestunud. Järgnevate nädalate jooksul olid liitlaste rindel keemikud tähtsamad sõdureist ja poolteise kuu pärast juba omaid nad kaitsevahendeid gaasi vastu.

Poolteiseks aastaks, kuni juulini 1916, jäi läänernerinne lahenemata pingutuse seisukorda. Oli tugevaid

rünnakuid mõlemalt poolt, mis lõppesid veriste tagasilöömistega. Prantslased üritasid kaotusterohkeid pealetunge Arras's ja Champagne'is a. 1915, inglased Loosis.

Helveetsiast kuni Põhjamereni ulatusid kaks katkestamatut kaevikuterida mõne kilomeetri või vahel ka mõne meetri (näit. Arras') kaugusel ja nende kaevikute taga ja sees nägid vaeva miljonid mehed, üritades väikesi retki ja valmistudes veriseile, kuid tagajärjetuile rünnakuile. Igal eelneval ajastul ses paigal püsivas meeste hulgas oleks paratamatult tekkinud mingi tõbi, kuid moodne teadus oli siingi muutnud sõjapidamise. Ilmus küll uusi haigusi, näiteks kaevikujalad, mis tekkisid kauasest seismisest külmas vees, uued kõhutõve vormid j. m., kuid need ei arenenud niikaugele, et ühte võitlejaist pooltest teha võitlusvõimetuks.

Rinde taga sõda pidavate rahvaste elu keerles ülesande ümber muretseda toitu, varustist ja, mis peasi, mehi, keda võiks saata tapetute ja haavatute asemele. Sakslastel oli õnn omada tähelepandav hulk suuri piiramiskahureid, mis olid määratud piirikindluste jaoks. Neid võis nüüd kõrgele lendavate mürskudega kasustada kaevikute hävitamiseks — ülesanne, milleks nad küll määratud ei olnud. Liitlased olid esimesil sõjaaastail märgatavalt nõrgemini varustatud suurte kahurite ja laskemoonaga ja nende kaotused olid püsivalt suuremad kui sakslasil.

1916. a. esimesel poolel toimus võimas sakslaste rünnak prantslastele Verduni ümbruses. Sakslastel oli hiigla kaotusi ja nad peeti kinni selle järele, kui nad olid tunginud mõningate miilide kaugusele Prantsuse vägedest. Prantslaste kaotused olid sama

suured või veel suuremadki. „Nad ei pääse läbi,“ lausus ja laulis Prantsuse kahurvägi — ja pidas sõna.

Saksamaa idarinne oli pikem ega olnud nii kindlalt varustatud kaitsekraavidega kui läänepiir. Teatud aja jooksul tungisid Vene väed siin edasi, vaatamata Tannenbergi kaotusele. Nad võitsid austerlastelt pea terve Galiitsia, vallutasid Lvovi (= Lembergi) 2. sept. 1914 ja suure kindluse Przemysl'i 22. märtsil 1915. Kuid selle järele, kui oli ebaõnnestunud läbimurd liitlaste läänerindest ja kui viimaste korraliku varustiseta üritatud vasturünnak jäi tagajärjetuks, pöördusid sakslased Vene vastu. Vene rindele langes terve rida raskeid lööke esiteks lõuna- ja siis põhjasuunas, kusjuures tarvitati uut kuhjatud kahurväe meetodit. 3. juunil võeti tagasi Przemysl ja kogu Vene liin sunniti taganema, kuni 18. sept. Vilno langes sakslaste kätte.

23. mail 1915 ühines Itaalia liitlastega ja kuulutas Austriale sõja. (Sõja kuulutamine Saksamaale toimus aasta hiljem.) Ta laiendas oma idapiiri Gorizia suunas (mis langes suvel 1916), kuid Venemaale ja kahele lääne võimule oli tema juurdetulekust sel ajal vähe kasu. Ta ainult lisas kaevikute liini oma kirdepiiri maalilisel mägismaal.

Kuna peasõdijate tähtsamail rindeil oldi jõutud kurnatult surnud punktile, siis püüdsid mõlemad pooled tabada vastast selja tagant. Sakslased üritasid tsepeliini- ja hiljemini lennukirünnakuid Pariisi ja Ida-Inglismaale. Paistis, nagu otsiksid nad relvadeladusid, tehaseid ja teisi sõjaliselt tähtsaid ehitisi, kuid tegelikult nad pommitasid vahet tegemata kõiki asustatud kohti.

Esialgu need õhulaevad ei visanud väga mõjukaid pomme, kuid hiljem kasvas mürskude suurus ja hävi-

tusjõud, nii et tapeti ja haavati hulk inimesi ja sünnitati üldse palju kahju. Need vägivallateod viisid inglise rahva pahameele äärmise tipuni. Olgugi et sakslased omasid tsepeliine juba mitu aastat, ei olnud ükski mõõduandev asutis Inglismaal seni mõelnud nendevastaste abinõude leidmisele ja alles 1916. a. lõpul muretseti küllaldaselt hulgal kahureid õhulaevastiku tagasitõrjumiseks ja hakati neid lennukite vastu kasutama.

Siis juhtus mitu tsepeliiniõnnetust ja pärast 1917. a. kevadet kasustati viimaseid veel ainult mere- luure jaoks. Nende asemele astusid ründajaina suured lennukid (Gotha'd), kelle retked Londoni ja Ida-Inglismaale muutusid järjekindlaks pärast 1917. a. suve. Igal kuuvalgel ööl 1917.—18. a. talve jooksul tutvus London hoiatussignaalide käraga, politseihäire terava vilega, kiire tänavate tühjenemisega, millele järgnes sadade õhulaevastiku vastaste kahurite kauge mürin, mis pikkamööda kasvas metsikuks tumedate paukude ja ragina möirgamiseks; sellele lisandus lendavate šrapnellide sisin ja lõpuks, kui mõni lennukeist pääses läbi kaitseliinist, kuuldus pikk ja raske lõhkeva pommi plahvatus. Kahurtule vähenemisel kuuldus alati läheneva tuletõrjepritsi mürin ja sai vajalikuks kihutamine ambulantsidesse...

Need kogemused tõid sõja kõigi londonlaste kodudesse. Kuna sakslased niiviisi vapustasid oma vaenlase kodumaise elanikkonna närve, nad ühtlasi ründasid Briti meretagust kaubandust, kasustades selleks iga abinõu, mis seisis nende võimuses. Sõja alul neil oli palju kaubalaevade hävitajaid laiali pillatud kogu maailmas ja rühm võimsaid moodsaid ristlejaid. Need olid *Scharnhorst*, *Gneisenau*, *Leipzig*, *Nürnberg* ja

*Dresden*. Mitmed väljasaadetud ristlejad, eriti *Emden*, sünnitasid enne nende hävitamist vaenlase kaubandusele suuri kahjusid. Novembris 1914 hävitas Saksa ristlejate rühm Tšiili ranna lähedal Briti sõjalaevad *Good Hope* ja *Monmouth*. Kuu aega hiljemini sattusid need Saksa ristlejad vastamisi Briti laevastikuga ja kõik nad (välja arvatud *Dresden*) uputati admiral Sturdee poolt Falklandi saarte lahingus. Selle kokkupõrke järele jäid liitlased vastuvaidlematuiks merepinna valitsejaks ega suutnud nende üleolekut kõigutada ka suur merelahing Jüütimaa juures 31. mail 1916.

Sakslased koondasid oma tähelepanu ikka enam ja enam merealusele sõjapidamisele. Sõja algusest peale oli neil olnud märgatavaid veealuseid edusamme. 22. sept. 1914 uputasid nad ühe päeva jooksul kolm võimast ristlejat — *Aboukir*'i, *Hogue*'i ja *Cressy* 1473 mehega. Kogu sõja jooksul nad võtsid tolli kõigilt Briti laevadelt. Esialgu nad hoiatasid ja otsisid läbi reisijate- ja kaubalaevu, kuid kartes lõksulange mist nad hiljemini loobusid sellest ja kevadel 1915 hakkasid põhja laskma eranditult kõiki laevu.

Mais 1915 nad uputasid suure reisijateauriku *Lusitania*, niiviisi hävitades hoiatamata suure hulga Ameerika kodanikke. See kibestas ameeriklaste tundeid, kuid et näis olevat võimalik Inglismaale kahju teha ja teda alistada merealuse blokaadi abil, siis sakslased veelgi süvendasid veealust võitlust, vaatamata hädaohule seeläbi tõmmata ka Ühendriike oma vaenlaste ringi.

Halvastivarustatud Türgi väed ähvardasid vahepeal Egiptust läbi Siinai kõrve. Samuti algatasid Prantsuse ja Inglise väed ebaõnnestunud rünnaku keskvoimudele, mis toimus idas, Türgimaa kaudu.

Gallipoli retk oli hästi kavatsetud, kuid ta teostamine oli vilets. Plaani õnnestumise korral oleksid liitlased võinud 1915. a. vallutada Konstantinoopoli. Kuid türklased said kavatsusest teada enneaegse Dardanellide pommitamise läbi veebruaris ja pealegi oli Kreeka õukond arvatavasti äraandjaks. Kui siis Prantsuse ja Inglise jõud aprillis viimaks maabusid Gallipoli poolsaarel, nad leidsid türklased kaevikuis ja neist enestest paremini varustatult. Liitlased olid lootnud raske kahurväe asemel tarvitada oma laevade kahureid, kuid need osutusid kõlbmatuiks kaevikute hävitamiseks. Muude seikade hulgas, mida ei suudetud ette näha, olid ka vaenlase veealused paadid. Kaotati palju suuri lahingulaevu. Need uppusid samades selgetes vetes, mille üle kord Xerxese laevad olid sõudnud, et kohata oma saatust Salamise juures<sup>1)</sup>. Gallipoli retk liitlaste seisukohalt on kangelaslik ja vilets; see on lugu julgusest ja võimetusest, inimelude, varustise ja prestiiži kaotusest, mis jõudis oma tipule taganemisel jaanuaris 1916.

Kreekamaa kahepaikse seisukohaga ühenduses on Bulgaaria astumine sõtta 12. okt. 1915. Bulgaaria kuningas oli enam kui aasta kahelnud, enne kui ta jõudis valida mõlema võitleva poole vahel. Briti kindel kaotus Gallipoli juures, koos tugeva Saksa rünnakuga Serbiale, tegid temast keskvõimude liitlase. Sel ajal kui serblased olid kibedas võitluses Saksa-Austria vägedega Doonaul, ta tungis Serbiale kallale selja tagant ja mõne nädala pärast oli kogu maa üle ujutatud vaenlase vägede poolt. Serbia armee taganes hirmsate kaotustega rannale, kus ta jäänused päästeti liitlaste laevastiku poolt.

---

<sup>1)</sup> Kreeka-Pärsia sõjas 480. a. e. Kr.

Liitlaste vägi, mis maabus Kreekamaal Salonikis ja tungis edasi Monastiri suunas, ei suutnud pakkuda serblastele mingit mõjuvat abi. See Saloniki üritus kinnitas lõplikult Gallipoli kaotuse.

Tarvitades India vägesid üritasid inglased Mesopotaamias veelgi kõrvalisema pealetungi keskväimudele. Võitluseks väga halvasti varustatud vägi maabus Basras novembris 1914 ja järgmisel aastal tungis Bagdadi poole. Ta võitis lahingu Ktesifoni juures, kahekümne miili kaugusel Bagdadist, kuid siis said türklased suuri lisavägesid ja taganemisel Kutis suunas kapten Townshendi juhatusel olev Briti armee piirati ümber ja näljutati, kuni ta alistus 29. apr. 1916.

Kõik need võitlused õhus, merede all, Venes, Türgis ja Aasias ainult toetasid pearinnet, otsustavat rinnet, mis asus Helveetsia ja Põhjamere vahel. Ja paljud miljonid lamasid seal kaevikus, aeglaselt õppides uue, teadusliku sõjapidamise vajalikke võtteid. Õhulaevandus arenes kiirelt. Sõja puhkemisel kasustati lennukeid peamiselt luureks ja sakslased pildusid nende abil märke kahurväe jaoks. Õhuvõitlus oli tol korral kuulmatu asi. A. 1916 juba kandsid lennukid relvi ja võitlesid õhus. Nende pommitamistöe tähtsus suurenes, nad tegid haruldasi ülesvõtteid õhust, ja kahurväe tegevust toetav lennukite ja luurelaevade tegevus arenes hiiglasammudega. Kuid sõjaväeline aju ikka veel tõrkus tankide kasutamise vastu, mis ometi olid ainsaks otsustavaks relvaks kaeviksõjas.

Paljud arukad inimesed väljaspool sõjaväelisi ringe mõistsid seda küllalt selgesti. Tank oli ilmselt ainus abinõu kaevikute vastu. Juba Leonardo da Vinci oli tanki idee leiutanud. Pärast 1903. a. Lõuna-Aafrika sõda ilmus ajakirjus jutte kujuteldavaist sõda-

dest, milles figureerisid tankid. J. A. Corry poolt Leedsis valmistatud täieline tanki mudel esitati Briti sõjaväelistele autoriteetidele, kes selle muidugi tagasi lükkasid. Enne sõja algust leiutati ikka uusi tanke, aga kui see oleks olenenud sõjaväelastest, siis poleks küll kunagi jõutud nende kasustamiseni.

Esimeste tankide valmistamist nõudis Winston Churchill, Briti mereministeeriumi juht a. 1915—16. Need saadeti Prantsusmaale vaatamata kurjale opositsioonile. Nii võlgneb sõjateadus selle leiutise kasutamiselevõtu Briti mereväele ja mitte armeele. Ka Saksa sõjaväelised autoriteedid olid tankide vastased. Briti vägede üldjuht sir Douglas Haid algas juulis 1916 suurt rünnakut, mil puhul aga ei õnnestunud läbi murda Saksa liinist. Mõnel pool tungisid inglased paar miili edasi, teisel nad kaotasid täielikult. See oli massiline Briti uute vägede tapmine. Tanke ei tarvitatud.

Tankid ilmusid esmakordselt sõjaväljale septembris 1916, kui aastaag enam ei võimaldanud järjekindlaid rünnakuid. Briti kindralid hakkasid nedi kasustama mitte väga osavalt, kuid nende mõju sakslastesse oli sügav. Nad tekitasid midagi paanika taolist ja pole kahtlust, et kui mõni energiline kindral oleks juulis tanke küllaldaselt hulgal liikuma pannud, siis need oleksid sõja otsekohe lõpetanud. Sel ajal olid liitlased läänerindel sakslastest arvuliselt tugevamad. Vahekord oli 7:4. Venemaa, kes küll oli raskesti kurnatud, sõdis ikka veel, Itaalia rõhus raskelt austerlasi ja Rumeenia astus parajasti sõtta ühinedes liitlastega. Kuid meeste kaotus juulis nurjunud rünnakul viis liitlased kokkuvarisemise äärel.

Inglaste ebaõnnestumine juulis oli sakslasi otsekohe julgustanud. Nad pöördusid Rumeenia vastu ja talvel 1916 sai see maa sama saatuse osaliseks, mida Serbia oli pidanud kannatama 1915. a. Aasta, mis oli alanud Gallipoli taganemisega ja Kuti alistumisega, lõppes Rumeenia laastamisega ja Prantsuse ning Briti laevade pommitamisega kuningameelsete hulkade poolt Ateena sadamas. Näis, nagu tahaks Kreeka kuningas Konstantin juhtida oma rahvast Bulgaaria valitseja Ferdinandi jälgedesse. Kuid Kreeka randa on raske kaitsta rünnakute vastu mere poolt. Kreekamaa blokeeriti ja prantslaste vägi Salonikis ühines itaallastega Valonast, nii et Kreeka kuningas eraldati oma Kesk-Euroopa sõpradest. Juunis 1917 sundisid liitlased Konstantini loobuma troonist, millele aidati ta poeg Aleksander.

1916. a. lõpul oli olukord Hohenzollernite monarhiale üldiselt palju vähem kardetav, kui see oli olnud esimese suure Marne'i kaotuse järel. Liitlased olid jätnud kasustamata kahe aasta võimalused. Belgia, Serbia, Rumeenia ja suured Prantsus- ning Venemaa alad olid Saksa-Austria vägede käes. Vastulööki vastu löögi järgi oli ebaõnnestunud ja Venemaad ootas kokkuvarisemine. Kui Saksamaad oleks valitsetud mõistusega, ta oleks sel ajal võinud teha soodsat rahu. Kuid võitude uimastus oli joobnustanud imperialiste. Need ei tahtnud julgeolekut, vaid triumfi; nad ei taotlenud maailma heaolu, vaid maailma valitsemist. „Maailma võim või kaotus“ oli nende lööksõna. Nende vastaste ainsaks võimaluseks oli nüüd võidelda viimse lõpuni.

## 9. Venemaa kokkuvarisemisest relvaderahuni.

1917. a. varises Venemaa kokku.

Sel ajal rusus sõja hiigla pingutus juba kõiki rahvaid. Liiklemine oli muutunud korratuks, laevade harilik parandamine ja uuendamine oli takistatud, olemasolevad tagavarad tarvitati ära, toiduainete toodang vähenes, ikka suuremad ja suuremad inimeste hulgad jäid eemale tööstusest, hariduslik tegevus oli takistatud ja julgeolek ning ausus igapäevases elus vähenesid püsivalt.

Ikka enam ja enam Euroopa elanikke kisti välja nende harilikust ümbrusest ja viidi uutesse olukordadesse, mis neid häirisid, ärritasid ja demoraliseerisid. Kuid selle tsivilisatsiooni segipaiskamise all kannatas kõige enam Venemaa. Vene autokraatia oli autu ja kõlbmatu. Nagu mitmed ta eelkäijad, oli tsaar langenud mingisse poolhullumeelsesesse vagadusse ja õukonda valitses usuline petis Rasputin, kelle jumaldamise pöörasus haises paisena kogu maailma ees. Selle musta müstitsismi varjus juhtisid sõda alatus ja laiskus.

Vene lihtsõdurid saadeti lahinguisse ilma kaitsvate kahuriteta, vahel neil puudusid isegi püssid. Neid ohverdati kindralite ja ohvitseride poolt mingi sõjalise vaimustuse joovastuses. Esiailgu nad kannatasid vaikselt, nagu loomad, kuid ka kõige harimatumate kannatusel on piirid. 1915. a. alates oli Venemaa oma läänepoolseile liitlasile süveneva ärevuse põhjuseks. 1916. a. jooksul ta püsis peamiselt kaitseseisukorras; levis koguni kuuldusi erirahust Saksamaaga. Rumeeniat ta aitas vähe.

29. dets. 1916 ühel pidusöögil Petrogradis tehti hilistunud katse tsaarivalitsust päästa. Juba märtsis









hakkasid sündmused arenema kiirelt. Toiduainete rahutused Petrogradis kasvasid revolutsiooniliseks mässuks. Püüti mõjustada duumat (rahvaesinduse kogu), vangistati vabameelsete juhte, seati sisse ajutine valitsus vürst Lvov'i juhtimisel ja saavutati tsaarilt troonist loobumine (15. märtsil 1917).

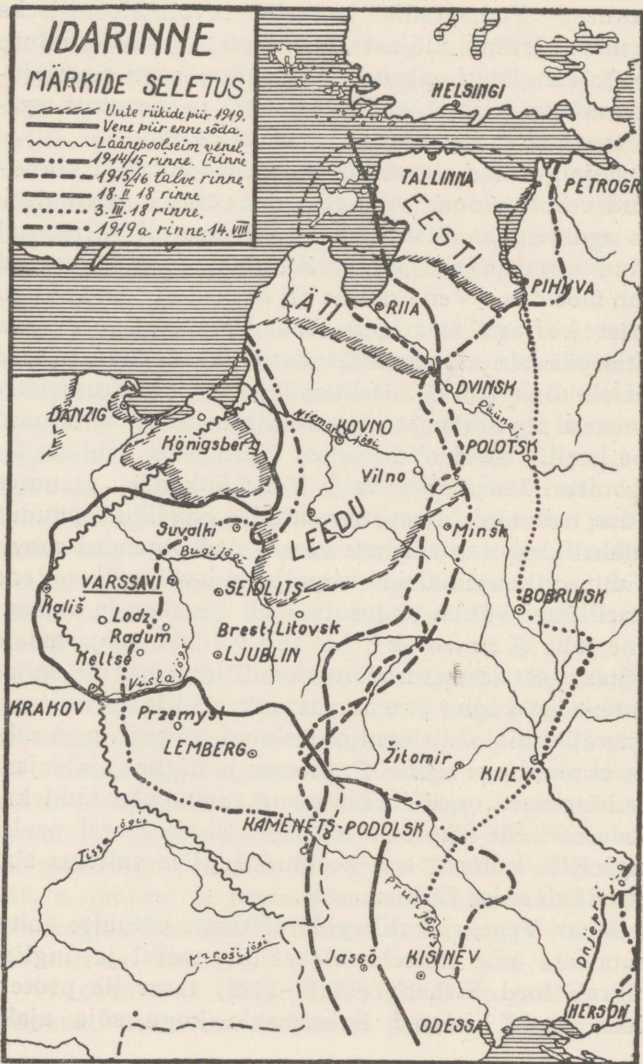
Esialgul näis olevat võimalik mõõdukas ja korraldatud revolutsioon, võib-olla uue tsaari juhtimisel. Siis aga selgus, et usalduse hävimine oli Venemaal läinud liig kaugemale, nii et säärane lahendus polnud enam mõeldav. Vene rahvas oli surmani tüdinud kogu vanast korrast, tsaaridest, sõdadest ja võimust. Ta tahtis pääseda väljakannatamatust viletsusest ja see pidi sündima kiirelt. Liitlasil ei olnud arusaamist Venemaa tegelikkusest, nende diplomaadid ei osanud vene keelt. Need olid peened härrad, kes olid saadetud mitte Venemaale, vaid Vene õukonda, ja uutes oludes nad olid täiesti saamatud. Saadikuil puudus heatahtlikkus vabariikluse vastu; nad pigemini soovisid uut valitsust häirida niipalju kui võimalik. Vene vabariikliku valitsuse eesotsas oli sõnakas ja romantiline juht *K e r e n s k i*, kel tuli võidelda sügavamale ulatuva, „sotsiaalset revolutsiooni“ sooviva mässulise liikumisega kodus ja oma vaenuliste liitlaste valitsustega välismaal. Liitlased ei lasknud tal anda oma rahvale ei maad ega rahu. Prantsuse ja inglise ajakirjandus hässitasid oma liitlast uuele rünnakule, kuid kui sakslased selle järele üritasid maal ja merel pealetungi Riia suunas, siis keeldus Inglise valitsus abiekspeditsioonist Läänemerele.

Noor Vene vabariik pidi võitlema välimise abita. Vaatamata oma suurele ülekaalule merel ja inglise admiralilord *Fisher'i* (1841—1920) teravaile protestidele, jätsid liitlased Saksamaale kogu sõja ajaks

# IDARINNE

## MÄRKIDE SELETUS

-  Uute riikide piir 1919.
-  Vene piir enne sõda.
-  Läänepoolseim riikide piir.
-  1914/15 rinne. (riikide piir)
-  1915/16 talve rinne.
-  18. II 18 rinne.
-  3. III 18 rinne.
-  1919 a. rinne. 14. VIII.



täielise võimu Läänemerel ja ei teinud selle murdmiseks midagi peale mõne veealuse rünnaku.

Vene rahvas otsustas sõja lõpetada. Petrogradis oli tekkinud lihtsõdurite ja tööliste esindajate kogu — sovjet — ja see kogu nõudis rahvusvahelise sotsialistide konverentsi kokkutulekut Stokholmis. Pole kahtlust, et säärane konverents oleks a. 1917 saavutanud mõistliku demokraatliku rahu ja kiirendanud Saksa revolutsiooni, sest Berliinis oli sel ajal juba toidumässa ja sõjast oldi tüdinenud nii Saksamaal kui Austrias.

Kerenski palus oma läänepoolseilt liitlasilt luba selle konverentsi pidamiseks, kuid kartes ülemaailmse sotsialismi ja vabariikluse puhkemist, keeldusid viimased, vaatamata Inglise tööerakonna väikese enamuse soodsale vastusele.

Möödukas Vene vabariik ikka veel võitles, kuigi liitlaste moraalse ja tegeliku abita, ja tegi juulis viimse meeletu pealetungi katse. Esialgse edu järgi see nurjus ja lõppes järjekordse venelaste hävitamisega.

Venelaste kannatuse piir oli saabunud. Vene vägedes, eriti põhja pool, puhkesid mässud ja 7. nov. (vana kalendri järgi 25. okt.) 1917 kukutati Kerenski valitsus ning võimu haarasid sovjetid, kus ülekaalus olid enamlased-sotsialistid Lenini juhatusel, kes lubasid teha rahu hoolimata lääne võimudest. Venemaa lahkus lõplikult sõdijate hulgast.

Kevadel 1917 üritasid prantslased kaotusterikka, kuid tagajärjete rünnaku. Champagne'i rindele. Nii siis 1917. a. lõpul olid asjaolud soodsad Saksamaale, kui ta oleks sõdinud julgeoleku ja heaolu saavutamiseks, aga mitte uhkuse ja võimu eest. Kuid viimse lõpuni, kuni jõudude kurnamise äärmuseni sunniti

keskvõimude rahvaid sõdima täielise võidu saavutamiseks.

Selleks oli aga vaja Inglismaale mitte ainult vastu panna, vaid teda ka alistada. Selle soovi teostamisel tõmbas Saksamaa oma vaenlaste ringi ka Põhja-Ameerika Ühendriigid.

1916. aasta jooksul süvenes merealune võitlus, kuid seni oli Saksamaa ikkagi austanud erapooletuid laevu. Jaanuaris 1917 kuulutati välja täieline Suurbritannia ja Prantsusmaa blokaad ja kõiki erapooletuid riike hoiatati Briti meredes liikumise eest. Algas kõigi maailma laevade hoolimatu uputamine, mis sundis Ühendriike astuma sõtta 6. apr. 1917. Samal aastal, kui Venemaa kokku varises ja võitlusvõimetuks muutus, püüdsid ameeriklased kiiresti ja väsimatult kujuneda suureks militaristlikuks rahvaks.

Piiramata merealune võitlus, mille arvel Saksa imperialistid olid julgenud riskida uue vaenlasega, oli palju vähem edukas, kui seda oli loodetud. Inglise merevägi osutus leidlikumaks ja edenemisvõimeliseks kui ta kuivamaa armee. Kiiresti arenesid veealuste paatide vastased abinõud veepinnal, vee all ja õhus ning umbes ühekuulise tõsise hävitamise järele kadus jutt laevade põhjalaskmistest. Inglise pidasid tarvilikuks sisse seada toidu normimist, kuid see toimus kaalukalt ja oli osavasti korraldatud; rahvastik näitas suurepärasest meelsust ja arusaamist, nii et suudeti ära hoida näljahäda ja sotsiaalseid rahutusi.

Saksa keiserlik valitsus jätkas sõdimist. Kuigi veealune võitlus ei täitnud lootusi ja Ameerika väed kogunesid kõuepilvena, oli Venemaa ikkagi lõplikult halvatud. Oktoobris alati Itaalia vastu purustava

tagajärjega samalaadilist sügisrännakut, mida oli kasustatud a. 1915 Serbia ja a. 1916 Rumeenia vastu. Itaalia rinne varises kokku Caporetto lahingu järele, Austria-Saksa väed valgusid üle Kirde-Itaalia ja jõudsid püssikuuli kauguseni Veneetsiast. Rahuläbirääkimisel Venemaaga tundis Saksamaa enda õigustatud väga üleolevalt suhtuda Vene ettepanekuisse ja Brest-Litovski rahu (3. märtsil 1918) näitas lääne liitlastele, mis neile tähendaks Saksamaa võit. See oli põrutav ja liialdatud rahuleping, mille dikteeris enesekindla võitja äärmine ülbus.

Kogu talve jooksul liikusid Saksa väed idapiirilt läände ja nüüd, kevadel 1917, piitsutati näljase, väsinud ja verdjooksva Saksamaa tülpinud vaimustus üles viimseks, liig pingutavaks ürituseks, mille eesmärgiks oli sõda tõesti lõpetada. Juba mõned kuud oli ameeriklaste vägesid Prantsusmaal, kuid nende peajõud oli alles mere taga. Kui see üldse pidi toimuma, siis oli nüüd viimne aeg otsustavalt purustada läänerrinne.

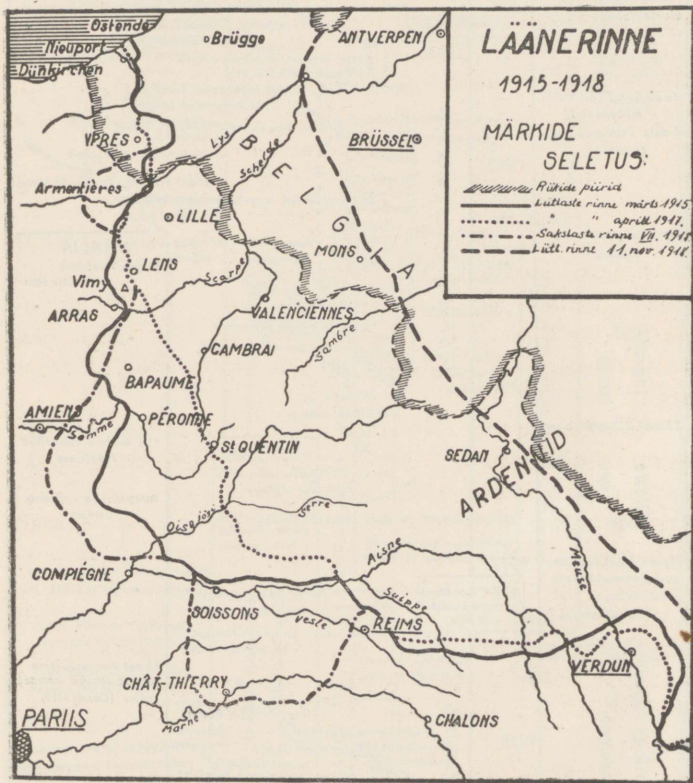
Esimene rünnak toimus inglaste vastu Somme'i ümbruses. Ootamatult kohutati Briti ratsaväe kindraleid, kes ikka veel juhtisid väeosa, mis sel rindel oli osutunud ainult tülinaks. 21. märtsil „Gough'i kaotuses“ tõrjuti Briti viies armee suures korratuses tagasi Amiens'i poole. Inglise ja Prantsuse kindralite vastastikuse kadeduse tõttu puudus liitlaste vägedel ühine ülemjuhatus ja Gough'il pealegi ei olnud tagavara vägesid. Liitlased kaotasid tuhandeid kahureid ja tuhanded sõdurid sattusid vangi. Aprilli ja mai jooksul sadas nende rinde vastu sakslaste pealetunge, kes peaaegu läbi murdsid põhjas ja tungisid uuesti Marne'i juurde, kuhu nad jõudsid 30. mail 1918.

See oli Saksamaa saavutiste hari-  
tipuks, mille taga oli ainult kurnatud kodumaa.  
Liitlaste vägede üldjuhiks määrati nüüd marssal Foch.  
Uusi vägesid ruttas Inglismaalt üle kanali ja Ameerika  
saatis oma sajad tuhanded Prantsusmaale. Väsi-  
nud austerlased üritasid juunis viimse pealetungi  
Itaaliale, kuid varisesid kokku Itaalia vastulöögi all.  
Juuni alul hakkas Foch arendama oma  
vasturünnakut. Juulis olid osad juba muutumas  
ja sakslased pidid taganema. Château-Thierry lahing  
(18. juulil) näitas uute Ameerika vägede tublidust.  
Augustis algasid inglased oma suurt ja tagajärjekat  
pealetungi ning sakslaste kaugeleulatuv rinne Amiens'i  
juures vankus ja purunes. „8. august,“ ütleb Luden-  
dorff, „on Saksa vägede must päev.“ Briti rünnak  
Hindenburgi liinidele septembris kindlustas liitlaste  
võidu.

Saksamaa oli otsas. Ta vägedest oli ka-  
dunud võitlusihha ja oktoober on kaotuste ning taga-  
nemise kuu kogu läänerindel. Novembri alul olid  
Inglise väed Valenciennes'is ja ameeriklaste omad  
Sedanis. Itaalias taganesid austerlased kiirelt ja kor-  
ratult. Igalpool varisesid Hohenzollernite ja Habs-  
burgide jõud. See lõplik kokkulangemine tuli  
hämmastava kiirusega. Prantslased ja inglased ei  
suutnud uskuda oma ajalehti, kes päev-päeva kõrval  
tõid teateid sadade kahurite ja tuhandete vangide  
saavutamisest.

Liitlaste suur rünnak Bulgaariale septembris teki-  
tas sel maal revolutsiooni ja rahu soove. Türgimaa  
alistumine järgnes oktoobri lõpul, Austria-Ungari oma  
3. novembril. Viimaseks võitluseks katsuti veel välja  
tuua Saksamaa laevastik, kuid madrused tõrkusid ja  
tõstsid mässu (7. nov.). Keiser ja troonipärija põge-

nesid kiiresti ja häbistavalt Hollandisse. 11. novembril kirjutati alla vaerahule ja sõda oli lõppenud...



Ta oli kestnud neli ja veerand aastat ja järkjärgult kiskunud oma keerisesse pea kogu läänepoolse maailma. Üle kaheksa miljoni inimese tapeti võitluses, 20—25 miljonit oli surnud raskuste ja korratuste

# MERED

22.sept. Malm inglise ristlejad uput. vee-eluuste paatide poolt.

1.nov Saksl võit Vaikseel ookeanil  
8.dets Falklandi saar-  
te lahing.

19.mai Lusitania upu-  
tolahse

laevade  
tamine

31.mai, JÜLLandi lahing

Lüülaste  
upu-

31.jaan Saksl kuuluta-  
vad piiramata mere-  
aluse võitluse.  
Selle tagajärjel

Kõikide riikide laevade  
uputamise

2.nov Viimsed laevade  
uputamised  
7.nov Saksa madrus-  
mase.

# LÄÄNERINNE

INGLISMAA PRANTSUSMAA SAKSAMAA

1914

1915

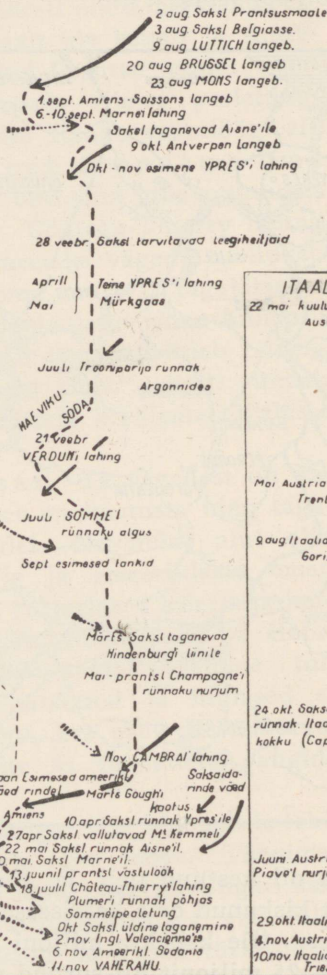
1916

1917

1918

TSEPELIINIDE RÜNNAKUD

GOtha LENNUKID



ITAALIA  
22.mai kuulutab  
Austriale sõja

Mai Austria rünnakud  
Trentiinos

2.aug Itaalia vallutab  
Gorizia

24.okt. Saksa-Austria  
rünnak Itaalia variseb  
kokku (Caporetto)

Juuni Austria rünnak  
Piave'i nurjub

29.okt Itaalia tungib edasi  
4.nov Austria alistub  
10.nov Itaalia kuningas  
Triestis

# PEAMINE IDARINNE

VÄHNE OORERAH

VENEMAA

SERBIA

TÜRGI

AAFRIKA

HIINA

2 aug Venel lüügid Saksamaale  
 28 aug **TANNENBERG'i** lahing  
 3 sept Venel Lembergas  
 23 okt Saksil Lodzi

22 märts Venel vallutab Przemysl'i  
 Saksil kahurtule rünnak  
 Juuni Przemysl võetakse tagasi  
**VENELASTE SUUR TAGANEMINE**

18 sept Vilna langeb

VENEMAA  
 VÄSIRAH

15 märts Saar loobub kroonist  
**ESIMENE REVOLUTSIOON**

Juuli Viimsed venelaste rünnaku katsed Galitsias

7 nov **ERANLASTE** revoluts  
 15 dets **BREST-LITOVSKI** vaherahu

2 märts **BREST-LITOVSKI** rahu  
 Saksil Ukrainas 13 märts vallut Odessa

Edukas vastupanu Austria rünnakuile

**BULGAARIA**  
 12 okt sõda Serbia purustatakse kesk-võimude poolt

**RUMEENIA**  
 27 aug kuulutab sõja.

Austria ja Saksal purustavad Rumeenia väed

Rumeenia Saksal-Austria vägede all

7 mai Rumeenia teeb erirahu

Sept Liitlaste rünnak Bulgaariale  
 30 sept Bulgaaria alistub

**MESOPOTAAMIA**  
 27 nov Ingl vall Baasra

5 veebr Turkl tõrjut ära

19 veebr Liitl Suessi juurest pommitab Dardanelle  
 25 apr Liitl maabuvad Gallipolis

8 jaan Gallipoli vabast

võitluse all

Juuni Kreeka kuninga Konstantini kroonist loobum

7 nov Ingl vallutab 9 nov Jeruusalemi

Prants ja Ingl vaed uhnevad

1 okt Liitl Damaskus  
 26 okt Aleppo  
 30 okt Türgi alistub

27 sept Lõuna-Aafrika Unioonis lüügid Saksal Aafrikasse

15 juuli Kindral Bathevald saksalast

22 nov Mesofoni lahing

7 dets Ingl taganemine Kutile

**KUT'i** piiramine

29 apr kapten Townshend alistub

Kindral Maud'edasiatung

24 veebr Ingl uuesti **MUTIS**  
 14 märts - **BAGDAD** langeb

Saksal Ida-Aafrika vallut. kindral Smuts'i poolt

Saksal vastastavad oma Ida-Aafrika

15 aug  
 7 nov  
 Jaapani vall. Hov-Chau

29 aug Uus-Meremaa vallutab Saksal  
 Austraalia vallutab Saksal  
 Uus-Guinea

1915

1916

1917

14 aug Hiina kuulutab sõja

1918

tõttu. Miljonid kannatasid ja olid nõrgestatud alatoitluses ja viletsuses. Suur osa järelejäänuid tegeles sõjaasjandusega: õpetas nekruteid, hoolitses relvade ja varustise eest, töötas haigemajades või sõttaläinute asetäitjana. Ärimehed olid harjunud ebatervete võtetega, mis olid vajalikud kasu saamiseks kriisiaegses maailmas. Sõda oli tõesti loonud uue õhkkonna, uued kombed ja uue sotsiaalse korra. Siis see kõik korruga lõppes.

Londonis kuulutati vaherahu 11. novembril kella 11 paiku hommikul. See põhjustas igapäevase elu imeliku katkestamise. Ametnikud lahkusid oma kontoreist ega tulnud enam tagasi, müüjad väljusid kauplustest; hoolimata teest või sihist algasid omnibuste ja sõjaväeliste sõidukite juhid omapead sõitu üllatunud ja ärritatud reisijatega. Tegevuseta hulgad ummistasid tänavaid.

Inimesed tahtsid nutta ja naerda, kuid ei suutnud. Vaimustatud noored ja puhkusel olevad sõdurid korraldasid üldises rahvatungis lärmakaid rongkäike ja tegid kõik, mis suutsid, meeolelu tõstmiseks. Üks Saksa kahur tassiti Mall'ilt (kus neid võidumärke oli suur hulk) Trafalgar Square'ile ja ta vanker põletati. Loobiti rakette ja paugutati. Kuid üldine sügav rõõm puudus. Pea igauks oli liig palju kaotanud ja liig palju kannatanud, selleks et südamest rõõmustada <sup>1)</sup>).

<sup>1)</sup> Wells'i ülevaate täienduseks toome mõned statistilised andmed Ameerika tuntud patsifisti Kirby Page'i järgi:

Kokkuvõtte kulutusist „relvastatud rahule“ aastail 1873—1913, (üks dollar on praeguse kursi järgi umb. 3<sup>3</sup>/<sub>4</sub> krooni).

1. Prantsusmaa	8 568	miljonit	dollarit.
2. Suurbritannia	8 401	”	”
3. Venemaa	7 581	”	”
4. Saksamaa	7 434	”	”
5. Itaalia	3 010	”	”
6. Austria-Ungari	2 774	”	”

Langenuina kaotasid maailmasõjas inim. järgmised riigid :

Venemaa	2 762 064
Saksamaa	1 611 104
Prantsusmaa	1 427 800
Austria	911 000
Inglismaa	807 451

Üldse põhjustas sõda inimeste kaotusi järgmiselt :

Surnuid	9 998 771
Raskelt haavatuid	6 295 512
Kergemini haavatuid	14 002 039
Vange või kadunuid	5 983 600

Mis need arvud tähendavad, saab meile ehk selgemaks järgmisest pildist : Kui kümme miljonit meest sisaldav rongkäik marsiks vahetpidamata päikese tõusust kuni loojumiseni, kümme meest reas ja ainult 2 sekundit ridade vahet, kestaks 46 päeva, enne kui see meist mööduks. — Rindetagused kaotused on veelgi kohutavamad, Statistika külmad arvud annavad meile järgmise lõpptulemuse :

Umbes 10 000 000	tuntud tapetud sõdurit,
3 000 000	arvatavasti tapetud sõdurit,
12 000 000	surma saanud eraisikut,
20 000 000	haavatut,
3 000 000	vangi,
9 000 000	sõjaorbu,
5 000 000	sõjaleske,
10 000 000	pagulast.

Seda kokkuvõtet võidakse lugeda vähem kui 60 sekundi jooksul, aga ükski inimõistus ei suuda käsitada selle tähendust ja suurust.

Kogu maailma jahmatas Lusitania uputamine, kusjuures hukkus 1000 inimest. Et võida sarnaselt leinata 26 miljonit sõjaga surmatud inimest, peaks uputama ühe Lusitania igapäev seitsmekümne aasta jooksul.

Sõja ainelisi kahjusid võidakse nüüd juba ligikaudu arvestada. Professor Bogart on teinud järgmise kokkuvõtte :

Kaotatud inimeste rahvamajanduslik väärtus :

Sõdurite . . . . .	33 351 276 280	dollarit.
Eraisikute . . . . .	33 351 276 280	„

Omanduste hävitus :

Maad . . . . .	29 960 000 000	„
Laevad ja laadungid .	6 800 000 000	„

Toodangu kaotus . . .	45 000 000 000	„
Sõjaorbude hoolekanne . .	1 000 000 000	„
Erapooletute kahjud . .	1 750 000 000	„
Otsesed kulud kokku	151 612 542 560	„
Kaudsed kulud kokku	186 333 637 097	„
Sõjakulud kokku . .	337 946 179 657	„

Needki on arvud, mille suurust me ei jakska käsitada. Sõja kogukulud vastavad 20 000-dollarilisele kulutusele igapäev Kristuse sündimisest tänapäevani. Sõda maksis tunnis keskmiselt 9 miljonit dollarit.

Et teenida ühe päeva sõjakulusid, peaks 2 150 töolist 2 500-dollarilise aastapalgaga töötama 40 aastat.

## II. Maailm pärast suurt sõda.

### 1. Kõlbla väsimuse aeg.

Esimesil aastail pärast sõda tundis end Lääne-Euroopa inimesena, kes on läbi elanud halvasti tehtud elukardetava lõikuse ja kes ei ole veel kindel, kas ta saab elada edasi või on põrutus ja vigastus nii sügav, et ta peab heitma maha ja surema. Kõik oli segi paisatud ja uimastatud. Sõjakas imperialism oli võidetud, kuid see oli maksnud hiigla hinda. Nüüd, kus kokkupõrke pinge oli kadunud, arenes elu edasi, kuid tuimalt ja nõrgalt, muutliku, ebakindla iseloomuga. Nälg rahu järgi oli üldine ja üldiselt ihaldati ennesõjaaegset vabadust ning jõukust, mille saavutamiseks ja kindlustamiseks aga puudus tahtejõud.

Mitmes suhtes oli toimunud suur langus. Metsikused ja vägivald olid lahti pääsenud ja rahandus- ning majandusilma kõlblas tasapind oli langenud. Suuremeelsed iseloomud olid end vabatahtlikult ohverdanud sõja tungival nõudel; alatud ja kavalad äri-ringkondadest olid aga valvanud muutliku aja võimusi ja olid endale kindlustanud politilise mõjuvõimu. Igalpool olid juhtima pääsenud mehed, kellele enne 1914. a. oleks vaadatud kui tumedaile seiklejaile; paremad inimesed aga olid vaeva näinud tegelikke

kasusid saavutamata. Neid uusrikkaid ja uusvägevaid oli raske tõrjuda tagasi sel sõjale järgnenud tühimuseajastul.

Pea kõik võitlevad riigid olid sõja ajal teinud katseid ühiskondliku majandamisega. Saadi aru, et sõja kiireid nõudeid ei rahuldanud harilikud kaubandusilma meetodid, nagu tingimine ja tehingute jaoks soodsa aja ootamine. Avaliku valve alla võeti liiklemine, kütte ja toidu muretsemine, tooresmaterjali jaotamine riietuseks ja elukortereiks ning iga-suguste sõjapidamistarvete rahuldamine.

Põllumehed ei tohtinud enam jätta oma maid rentnikele. Kari aeti jahiparkidesse ja nurmed künti üles omanikult luba küsimata. Luksusehitusi ja spekulatiivseid rahatehinguid piirati. Nii oli Euroopas sisse seatud midagi hädaabi-sotsialismi taolist. See oli tahumata ja kulukas, kuid ikkagi sobivam kui n. n. „eraalgatuse“ segane kasuotsimine, kauba kuhjamine, turgude valitsemine ja piiramata tootmine.

Sõja esimesil aastail oli kõigis võitlevais riiges tekkinud laialt levinud vendlusetunne ja arusaamine üldsuse teenimise vajadusist. Lihtsad inimesed ohverdasid elu ja tervist selle eest, mida nad pidasid oma riigile vajaliseks. Vastutasuna oli lubatud, et pärast sõda peab olema vähem sotsiaalset ülekohut ja et hakatakse enam hoolitsema ühiskonna heaolu eest. Suurbritannias, näiteks, rõhutas eriti Lloyd George oma kavatsust teha pärast sõjaaegset Inglismaad riigiks, mis väärib kangelasi. Oma tuliseis ja ilusais kõnedes ta kuulutas ette selle uue sõjasotsialismi edasikestmist rahu ajal.

Suurbritannias asutati ülesehitamise ministeerium, mis pidi välja töötama uue ja õilsama sotsiaalse korra, hoolitsema paremate tööolude, paremate elamute ja

hariduse levimise eest ning muutma teadusliku põhjalikkusega senise majandusliku süsteemi. Sõna ülesehitamine täitis kõikide elu ja hoidis alal kannatavate hulkade lootusi.

Samad parema maailma lubadused julgustasid lihtsõdurit Prantsusmaal, Saksamaal ja Itaalias. Liigvarane pettumine põhjustas Venemaal kokkuvarisemise. Nii oli Lääne-Euroopas sõja lõpul kaks teineteisele kardetavat maailmasuhtumist. Rikkad ettevõtjad ja eriti uued sõja ajal jõukaks saanud isikud püüdsid takistada näiteks seda, et õhustransport saaks riigi omanduseks, ja püüdsid ühiskonnalt jälle tagasi saada töödust, laevandust, liiklemist maismaal, monopolset kaubandust ja üldse kõiki avalikke ettevõtteid. Nad kindlustasid endale ajalehed ja püüdsid mõjustada valimiskoosolekuid. Teiselt poolt aga ootasid lihtrahva hulgad naiivselt uut seltskondlikku korda, mis arvestaks täiesti nende huvisid ja vastaks õilsaile üldkasulikkuse aateile. 1919. a. ajalugu täidavad suurelt osalt nende kahe maailmavaate kokkupõrked. Võimul olev ärimeeste-meelne valitsus laskis müüa kiires korras kõik kasukandvad avalikud üritused eraettevõtjaile...

1919. a. keskel olid töötavad hulgad ilmselt pettunud ja nende meeleolu oli põhjalikult halb. Inglismaa „ülesehitamise ministerium“ ja vastavad asutised teistes maades osutusid tühjadeks seebimullideks.

Lihtrahvas tundis end olevat petetud. Ülesehitamist ei sündinud, vaid ainult vana korra jaluleseadmine ja isegi kahvatul kujul, nagu seda tingis aja vaesus.

Sõjakurbmäng oli neljaks aastaks tumestanud XIX sajandi jooksul arenenud sotsiaalse küsi-

muse. Nüüd, kus sõda oli möödas, see kerkis uuesti päevakorrale hirmutavamalt kui kunagi enne.

Uue aja üldist kindlusetust ja piinavaid raskusi süvendasid krediidi ja rahaolude segadused. Sõdijais riiges oli raha kaotanud kullaaluse. Kulda hoiti ainult rahvusvaheliseks kaubanduseks, kuna koduseks tarvituseks oli iga valitsus välja andnud määratu suured hulgad paberraha. Sõjaaegsete takistuste langemisega muutus rahvusvaheline rahakurss metsikult lainetavaks segaduseks ja oli meeleheite allikaks kõigile peale väheste petiste ja spekulantide. Hinnad tõusid ja tõusid ning suurendasid kindlapalgaliste meeleheidet. Ettevõtjad tõrkusid palku tõstmast, elukallidus aga muutus rõhuvamaks. Ja kõige olulisemaks hädaohuks oli, et inimesed kaotasid senise lootuse, nagu võiks ülesnäidatud kannatlikkus ja hoolikas töö tõesti kergendada nende puudust ja viletsust.

Enamikus Euroopa maist valitses suur elamute puudus. Sõja ajal olid seisnud mitte ainult ehitused, vaid ka parandused. Suured hulgad elasid meeleheitlikus kitsuses ja selle kõrval oli käimas häbitu handeldamine korterite ja majadega. See oli raske, kuid mitte võimatu olukord. Kui inimestel oleks veel olnud hirmsa kriisiaasta (1916) vaimustust, energiat ja eneseohverdust, siis oleks ühe miljoni maja ehitamiseks kulunud umbes üks aasta. Kuid ehitusmaterjalid olid hangeldajate võimuses, liiklemisolud halvad ja eraettevõtjail ei tasunud ehitada maju, mille üüri hind ju oleks ulatunud üle rahva maksujõu. Nad nõudsid kindlustust ja abi riigilt, et ehitada kasuga.

Kasuotsimisel põhjenev majandussüsteem ei suutnud rahuldada ka teisi

a ja järgu nõudeid. Nimelt tunti tungivat vajadust odavate autode järgi, et saaks toimetada edasi kuhjuvaid kaubatagavarasid ja töölisi. Kuid ettevõtjad arvasid, et on palju kasulikum toota toredaid ja kalleid autosid nende jaoks, keda sõda oli teinud rikkaks. Ühiskonna rahaga ehitatud sõjavarustistehaseid oleks võinud kerge vaevaga kohandada odavate autode hulgaliseks tootmiseks, kuid eraettevõtjad olid nõudnud nende tehaste müümist; nad ise ei rahuldanud üldisi vajadusi ega lasknud ka riigil seda teha.

Eraalgatus sundis samuti lõpetama tööd hiljuti ehitatud riigi laevatehaseis, vaatamata tungivale laevade puudusele.

Rahandus oli igalpool segi paisatud, kuid eraalgatus suurendas veelgi raskusi, ostes ja müües välisvaluutat.

Need on tõsiasjad, mida ajaloolane peab märkima ilma suuremate seletusteta. Eraalgatus Euroopas 1919. ja 1920. a. ei näidanud tahet ega jõudu rahuldada ajajärgu tungivaid vajadusi. Niipea kui ta vabanes kontrolli alt, ta kaldus hangeldamisele, hindade kõrgeleajamisele ja luksusasjade valmistamisele. Tema sihiks oli suurima kasu saavutamine. Ta ei saanud aru teda ennast ähvardavaist hädaohtudest ega saadud teda ta enese huvides viia niikaugemale, et ta oleks mõõdukalt piiranud kasusid ja arvestanud ühiskonna huvisid. Ja see kõik sündis Euroopa masside võimsate meeleavalduste ajal, kes näitasid äärmist pahameelt kestva puuduse ja ebamõnususte vastu, mida neil tuli kannatada. 1913. a-ni elasid need hulgad nii, kuis nad olid harjunud sündimisest saadik, ja olid kohanenud oma elutingimustega. 1919. a. aga olid rahvahulgad

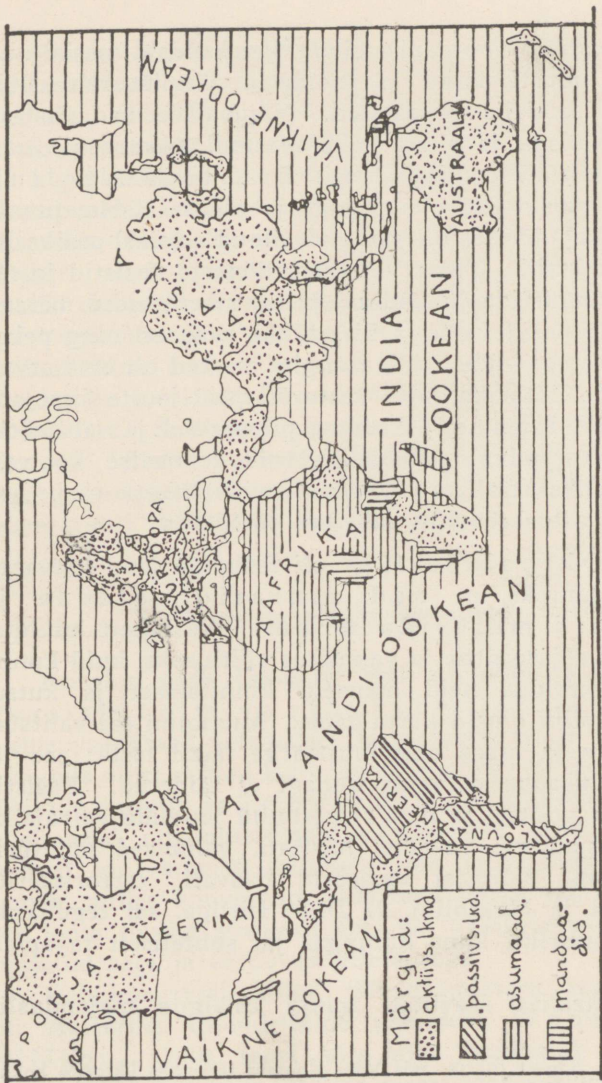
lahti kistud oma harjunud elust, nad olid teeninud sõjaväes, sõjavarustisetehaseis jne. Nad olid kaotanud oma kõigega leppiva ellusuhtumise, nad olid julgemad ja valmis meeleheitlikele tegudele. Sotsiaalsed rahutused olid seetõttu nüüd palju kardetavamad kui vanasti.

Pole aga õige, nagu oleks neil massidel olnud mingi kindel kava uueks sotsiaalseks, poliitiliseks ja majanduslikuks korraks. Sotsialistliku korralduse pahed ei olnud neile saladuseks, kuid maksev kord oma pillamisega ja üldise viletsusega oli neile muutunud nii vastikuks, et nad ainult soovisid seda purustada, hoolimata sellest, mis tuleb hiljemini. See oli sama meeolu, mis kord oli võimaldanud Rooma riigi kokkuvarisemise.

Igalpool Euroopas ja eriti Saksamaal ning Itaalias hakkasid liikuma sotsiaalse revolutsiooni jõud. Kommunism näitas suurt agarust Itaalias, kus mitmel pool tekkisid kommunistlikud omavalitsuste juhid, ja Bolognas tehti vägivaldne katse kommunistlikke põhimõtteid teostada.

Juulis 1920 sai erapooletu Giolitti, kes oli vastu seisnud sõjale, valitsusejuhiks Nitti asemele. Ta tegi mitmeid katseid tööliste ja ettevõtjate koostöö saavutamiseks. Septembris võeti paljud tehased üle tööliste poolt, kes neid hakkasid valitsema sotsialistlikul alusel. Need sündmused leidsid tuge ja poolehoidu valitsuse poolt.

Libisemine kommunismi poole kestis 1921. a. kasvava opositsiooni silmade all. Mitmel pool toimus mässe ja vägivallategusid. Giolitti sotsialiseerivad sammud tekitasid ägeda vastuvoolu eraomandusest huvitatud klassides. Oli tõusnud noorte meeste —



Rahvasteliidu alad,

*Fascisti*<sup>1)</sup> — organisatsioon, kes kandsid sassis juukseid, musti särke ja pooldasid äärmist rahvuslust, olles sotsialismi vastased. Vägivallale nad vastasid vägivallaga ja viisid selle meetodi äärmuseni, luues sotsialismivaenulise terrori. Benito Mussolini's nad leidsid suure energiaga ja vähese südametunnistusega juhi, kes oli varemalt olnud sotsiaal-radikaalne ajakirjanik. Tema juhatusel ületasid fašistid kiirelt kommunistide juhuslikud ja sentimentaalsed mässud. Liberaalseid juhte ja kirjanikke varitseti ning peksti kaigastega. Fašistide armsaim meetod oli oma arvustajaile mitmekordsete kastorõli portsjonite sissejootmine. Tapmine, peksmine, piinamised ja vabamõtlejate varanduse põletamine said sotsiaalse kontrolli abinõuks Itaalias. Kommunismi valitsuse varju asemele astus röövlite valitsuse tõelikkus.

Oktoobris 1922 oli fašistide jõud kasvanud nii suureks, et nad asutasid sõjaväe ja võisid marssida Rooma. Kabinett kuulutas välja sõjaseaduse ja valmistus võitluseks, kuid kuningas keeldus neid otsuseid kinnitamast ja kutsus Mussolini olusid korraldama. Mussolini sai valitsuse juhiks ja lubas oma mustsärke laiali lasta; see jäi aga lubaduseks, mida kunagi ei täidetud. Fašistid pandi politsei ja maa relvastatud jõudude valvajaiks, ajakirjanduse vabadus hävitati, valimised muutusid jandiks, poliitilisi vastaseid haavati, terroriseeriti, tapeti ja Mussolini, *Il Duce* tiitliga, sai tegelikult diktaatoriks, kuna kuningas jäi suhteliselt tagaplaanile.

Itaalias saavutati mingi esialgne majanduslik

---

1) Sõnast *fascis*, mis Vana-Roomas tähendas liktorite kokkuseotud kepikimpu — ühenduse ja õigluse sümbolit.

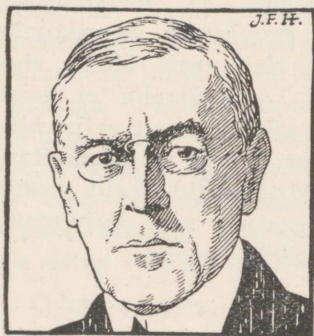
teovõimsus, kuid tänapäevani on selle suure maa ühiskondlikud väljavaated jäänud tumedaiks ja eba-kindlaiks. Itaalia olukord on sügavalt huvitav kogu maailmale, sest ta näitab kõige teravamal ja tahumatul kujul käesoleva aja ühiskonna pahempoolse ja parempoolse äärmuse iseloomu, esimese tegelikku võimatust, kuid ka eraomanduse ja ettevõtlikkuse hõlpsat muutumist vägivallaks ja metsikuseks. Itaalia on nagu Venemaagi muutunud vangikojaks igale vabamõtlejale isikule. Neis mais õitseb ebaseaduslikkuse arenev haigus. Aga Itaalia ei seisa üksi; ta on vaid üldise voolu täiuslikumalt väljakujunenud aste. Saksamaal, Prantsusmaal ja Suurbritannias on fašistid leidnud jäljendajaid, kuid nende tegevus eespoolnimetatud mais on seni kujunenud enam ainult tülitsuseks kui terroriks.

## 2. Rahvasteliidu loomine.

Ennekui anda ülevaade 1919. a. esimesel poolel Pariisis toimiva rahukonverentsi tööst, oleme vaadelnud sotsiaalset ja majanduslikku korra- tust, mis oli tekkinud Euroopa ühiskonnas pärast sõda. Kõikide murelik ja ülekoormatud olukord ja isiklikud küsimused, mis puudutasid sissetulekut, hindu, teenistust jne., aitavad selgitada seda läpastanud õhk- konda, milles konverents asus oma hiigla tööle. Ei ole loota jõulist avalikku elu, kui üksikute elud on paisatud segi ja võitlevad viletsusega.

Rahukongressi kõige tähelepandivam tegelane oli Ameerika Ühendriikide president Woodrow Wilson. Juba tema sõja ajal avaldatud seisukohad tulid kui evangeelium kogu idapoolsele maa-

kerapooele. Salalepingud kõrvaldataks, rahvad saaksid ise määrata oma saatuse, sõjalised rünnakud lõpeksid ja mereteed antaks kogu inimsoole vabalt tarvitada. Need ameerikalisele mõtlemisele iseendast selged tõesed ja iga terveltmõtleva inimese salajased soovid tõusid hiilgava küünlana valgustama Euroopa viha ja riiu pimedust.



*Woodrow Wilson,  
Ameerika Ühendriikide president.*



*Lloyd George,  
Inglise peaminister.*

Ilmesti oli tarvilik mingi kõigist üle olev valitsusaparaat, mille ülesandeks oli luua ülemaailmseid seadusi ja rakendada need vabameelsed aated rahvusvahelisse tõsiellu. Ameerika president võttis omaks sellise juba kaua kavatsetud maailmaliidu, „rahvasteliidu“ aate ja püüdis seda teostada. Seesugune liit, kõrgeim kohtuasutis rahvusvahelisis asjus, oli tema seletuse järgi tähtsaim eeldus, et hakkaks maksma see ülemaailmne ja kestav rahu, mille poole Ameerika püüdis Saksa imperialismi hävitamisega.

Kui Wilson lõpuks 8. jaanuaril 1918 esitas oma sellevaimulised 14 punkti ameeriklaste lõpliku

rahuettepaneku alusena, äratasid need määratud innustust kogu maailmas. Nii võis viimaks ometi loota rahu, mis oleks olnud kasulik ja rahuldav niihästi ausalt mõtlevaile sakslasile kui ka nende vaenlastele. Oleks maailma asjad a. 1919 korraldatud nende punktide alusel, oleks inimkonnale kohe koitnud uus ja lootusrikkam ajajärk.

Kuid nii õnnelikult see ei läinud. President Wilson ise ei jaksanud Pariisis alatud rahuläbirääkimisil esineda enam küllalt mõjuvõimsalt ja liitlasi esindasid seal võrdlemisi asjatundmatud, kuid piiritute volitustega varustatud peaministrid. Kümne mehe koosolekuist kitsenesid need nõupidamised ainult nelja mehe olenguiks (Wilson, Prantsuse esindaja Clémenceau, Inglise es. Lloyd George ja Itaalia es. Orlando). Selle asemel et olla usalduslik ning avalik arupidamine inimsoo tulevikust, need sarnanesid üha enam vana diplomaatia sahkerdustega.

Seisukorra peremeheks osutus Prantsuse peaminister Clémenceau, kes valitigi konverentsi juhatajaks ja kelle eesmärk oli lihtne ning saavutatavgi. Ta tahtis näha Saksamaad karistatuna, nagu see oleks olnud ainus sõjasüüdlane ja Prantsusmaa süütu kui märter. Ta tahtis Saksamaad nõrgendada ja hävitada nii, et see iialgi enam ei jaksaks seista Prantsuse vastu. Ta tahtis haavata ja alandada Saksat enam kui Prantsusmaad oli alandatud a. 1871. Peale Prantsusmaa kasude, hüvitismaksude, austuse, kontsessioonide jne. oli maailma ühiselu temale ükskõik. Ja samuti näikse toimunud oma maa eest ka Itaalia ning Inglismaa kapitalismi ja imperialismi esindajad. Vaatame selle tulemusi allpool eraldi.

Kui president Wilson sellelt hämarate sosistuste ja kamina valgel peetud ettekannetega konverentsilt

ilmus viimaks uuesti avalikkusse, olid ta 14 punkti haledasti rikutud ja rebitud, kuid ta talutas ometi käekõrval nuttu-nõristavat rahvasteliidu-lapsukest, kellest keegi ei võinud öelda, kas see kasvab suureks või sureb. Kuid vähemalt selle ta oli päästnud.

See kunstlik taim, millest pidi kasvama maailma valitseja, see Rahvasteliit, mida kehas 1919. aasta 28. juuni leping, tõeliselt ei olnudki rahvasteliit. See oli vaid täieliku omavalitsusega „riikide, dominioonide ja asumaade“ ühing. Kuid neid väljendusid ei piiritletud lähemalt. Üldist valimisõigust ei nõutud ja „täielise omavalitsuse“ mõistesse võis kuuluda ka mõni ainuvalitsuslik riigikord. 1919. a. lepinguga loodud Liidus olid tegelikult esindatud ainult riikide välisministeeriumid.

Ka riigi mõiste ei olnud selge. Briti impeerium saatis esindajaid oma üksikutest osadest (India, Kaanada, Austraalia, Lõuna-Aafrika, Uus-Meremaa ja Iirimaa). Sama õigus oleks siis pidanud olema New-Yorgi ja Virginia osariigil, kes ajalooliselt olid sama iseseisvad kui Kaanada või Uus-Meremaa.

Liidu koosolekul oli kõigil riikidel võrdne hääleõigus. Tegelikku tööd aga juhtis Liidu nõukogu, kuhu kuulusid esindajad Ühendriigelt, Britannialt, Prantsusmaalt, Itaalialt, Jaapanilt ja neljalt koosoleku poolt valitud riigilt. Nõukogu pidi tulema kokku kord aastas, täiskogu koosolekud pidid toimuma „kindlaksmääratud vaheaegadel“, mida aga sugugi kindlaks ei määratud.

Välja arvatud mõningad kindlad juhud, võis Liit teha ainult üksmeelseid otsuseid. Üks ainus vastuhääl nõukogus võis nurja ajada iga ettepaneku! See korraldus tähendas riikide iseseisvuse, õigem küll isekuse äärmist tunnustamist ja kõike-

ületava inimsoo hüve idee kõrvaletõrjumist. Tegelikult see takistab tulevikuski iga katset parandada Liidu põhikirja ja võib teha paratamatuks Liidu lagunemise.

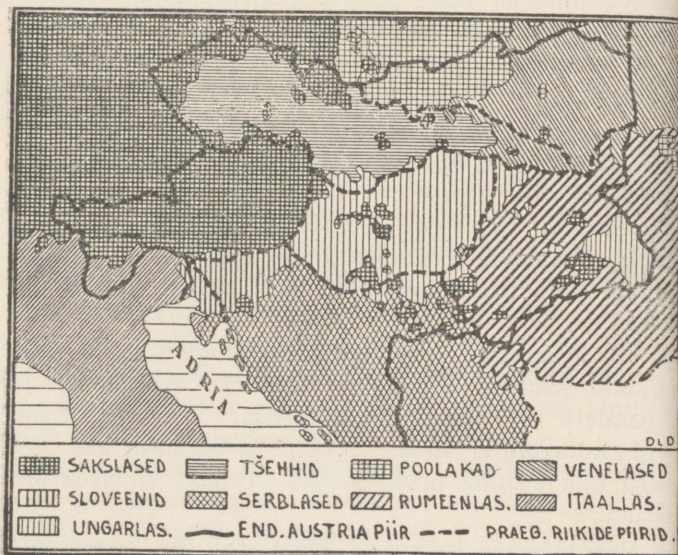
Esialgul otsustati Liidust jätta välja Saksamaa, Austria, Vene ja kõik, mis jääb järele Türgi riigist. Hiljemini võis igapäevaste neist vastu võtta  $\frac{2}{3}$  häälte enamusega. Lepingus ettenähtud liikmed olid siis ainult võidukad sõjaliitlased ise oma asumaadega ja erapooletuks jäänud riigid, kelle mõju võrdlemisi väike.

Oli arusaadav, et sellise koosseisuga Liit — selle asukoht määrati Genfi — ka oma volitustelt ja ülesandelt oli äärmiselt piiratud. Ta ei saanud isegi kontrollida oma liikmete sõjavalmistusi ega jõuga alla suruda maailmarahu otseselt ähvardavaid üritusi.

Prantsusmaa esindaja Rahvasteliidu komisjonis Léon Bourgeois rõhutas korduvalt ja veenvalt sellise võimu loogilist vajadust. Kuid sellel ei olnud mingit tagajärge ja tema kõne ajal tasa juteldes tegid „kolm suurt meest“ nalja M. Bourgeois kulul, kes vist küll viiendat korda kõneles oma kuulsa ettepaneku kaitseks.

Nad sageli „ajasid tasa juttu“, need kolm meest, keda jumal küll oli tahtnud pilgata, andes neile suurima võimaluse ajaloos. On mõndagi kirjutatud nende koosolekute tühisusest, labasusest ja hoolimatusest.

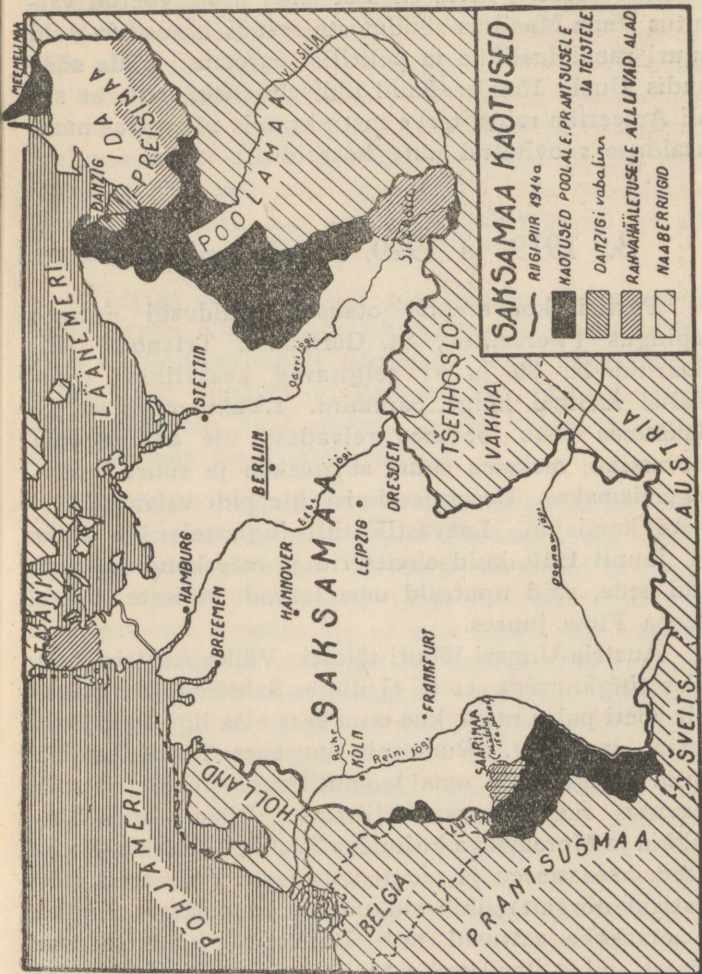
See puudulik Rahvasteliidu leping pöördus tagasi Ameerikasse ühes president Wilsoniga ja seal ta sattus vabariikliku partei ägeda kriitika alla. Senat keeldus lepingut ratifitseerimast ja esimene liidu nõukogu koosolek peeti Ameerika esindajateta.



### *Rahvussuhted Austria-Ungari pärijais :*

*Austrias, Ungaris, Jugoslaavias, Rumeenias, Poolas ja Tšehhoslovakkias.*

1919. a. lõpul ja 1920. a. alul sündis ameeriklaste meelsuses suur muutus. Rahuläbirääkimised näitasid ärritaval ja ebameeldival viisil, kuid võrt erinev oli Ameerika rahvuslik ilmavaade Euroopa võimude omast. Sõda oli aidanud seda teatud ajaks unustada. Ameeriklased mõistsid, et nad olid lasknud end kiskuda mitmesse asjasse järelemõtlematult. Nad tundsid tugevat tagasipööramise tarvet selle eraldumispolitika juurde, mille nad olid katkestanud 1917. a. 1919. a. lõpp nägi kirglikku ja isegi vägivaldset ameerikluse aega, mis pani vande alla nii Euroopa imperialismi kui ka Euroopa sotsialismi. Ka mõnin-



gad ebaausad motiivid arvatavasti mõjusid kaasa ameeriklaste soovile, heita enesest enda peale võetud vastutus Vana Maaailma sündmuste eest ja kasustada neid suuri rahanduslikke ja poliitilisi paremusi, mida sõda andis Uuele Ilmale. Kuid üldiselt siiski näib, et see oli Ameerika rahva terve instinkt, mis põhjustas umbusalduse soovitatud uute korralduste vastu.

### 3. 1919. ja 1920. a. rahulepingud.

Pariisi konverentsi otsused avaldusid mitmes lepingus (Versailles', St. Germain'i, Trianon'i jt.). Kaardid lk. 80 ja 81 selgitavad keskriikide maaalalisi kaotusi kõige paremini. Lisaks otsustati, et Saksamaa peab loobuma relvadest, üle andma oma laevastiku, maksma suurt sõjamaksu ja suuri heaksetegemismakse. Desarmeerimise üle pidi valvama liitlaste komisjon. Laevastik tuli inglastele üle anda 21. juunil 1919, kuid ohvitserid ja meeskond ei suutnud seda, vaid uputasid oma laevad inglaste nähes Scapa Flow juures.

Austria-Ungari lõhuti täiesti. Väike Austria jäeti alles tingimusega, et ta ei ühine Saksamaaga. Ungarilt võeti palju maid, kus muu seas elas ligi 3 miljonit ehtsat ungarlast. Rumeenia suurenes Transsilvaania kulul kaugelt üle oma loomulikkude piiride. Poola saavutas suurema osa Galiitsiast; Böömi koos Slovakkia ja Moraaviaga kujundas Tšehhoslovakkia. Serblased, kroaatlased ja montenegrolased (viimased protestisid nõrgalt) ühinesid uueks Jugoslaavia riigiks ja otsekohe sattusid tülli Itaaliaga Fiume sadama pärast, mida itaallased tahtsid endale täiesti õigustamatult.

Bulgaaria jäi alles, kaotades hiljuti saavutatud Traakia Kreekale. Vaatamata Gallipoli äraandmisele oli Kreekamaa teatud aja jooksul Versailles' diplomaatide pailaps. Talle anti Bulgaarialt äravõetud maa, tal lubati laiendada oma piire kuni Konstantinoopoli ja ta osaks langes suur ala Väike-Aasias Smürna ümbruses. Kuid ta ei saanud tagasi Rodost ega teisi Dooria saari, vaatamata nende puht-kreeka iseloomule. Need moodustasid osa Itaalia saagist; Küpros aga jäi inglastele.

Türgiga oli raske lepingut teha ja võimatu seda peale suruda. Türgi rahvuslik valitsus Angooras lepinguid ei tunnustanud ja kreeklaste katse teda selleks vägivaldselt sundida ei õnnestunud. Nad tungisid küll Angoorani, kuid varisesid varsti kokku ja kaotasid kõik oma maad Väike-Aasias.

Türklaste elujõud sel ajal on imetlusväärne. Nad mitte ainult ei tõrjunud tagasi kreeklasi, vaid sajan-dite pikkuse pärimuse kohaselt laastasid armeen-lasi ja ajasid prantslased välja Kiliikiast. Muude hämmastavate moodsa aja näidete lisaks nad vabane-sid ka sultanist ja võtsid omaks vabariikliku valimis-viisi. Süüria ja Mesopotaamia aga kisti lõplikult ära Türgi riigilt. Palestiina tehti Briti ülemvalitsuse all juutide rahvusriigiks. Suur hulk vaeseid juudi sisserändajaid valgus töötatud maale ja sattus tülli araablastega. Araablased olid vaimustunud rahvusli-kust mõttest ja noore Oxfordi üliõpilase Lawrence'i mõjul unistasid Arabia kuningriigist. Nende kavat-sused purunesid ja maa jagunes väikesiks, ebakind-laiks imamaatideks, emiraatideks ja sultanaatideks. Kui need kunagi peaksid ühinema ja looma oma tsivi-lisatsiooni, siis see ei sünni küll lääne juhatusel.

Eespoolöeldust selgub, kui lühiajalised ja eba-kindlad olid diplomaatide korraldused ja kuivõrt vähesuutsid neid mõjustada president Wilsoni 14 punkti. Mõned neist olid hoopis kõrvale jäetud, teised olid moonutatud tundmatuseni. Esimene katse, luua kogu maailma haarav seadus haihtus kui naerupahvatus kõrtsis.

Peamine põhjus, mis tühistas maailma ühtluse kavandi, peitus asjaolus, et senised riikide ja rahvaste liidud — Briti impeerium ja Ühendriigid — ei tahtnud enda kohta maksvaks tunnustada ühegi võimsama asutise kontrolli.

Pariisi konverentsi juhtivaist võimudest ei olnud ükski mõelnud lõpuni küsimust Rahvasteliidu suhtest varemate korraldustega. Näis, nagu tahaksid nad alalhoida ja kindlustada oma suurt ülivõimu ja julgeolekut, püüdes samal ajal takistada teiste riikide laiumist, liitumisi ja liite, et poleks võimalik mingi võistleva imperialismi tekkimine. See rahvusvahelise usalduse loomise ebaõnnestumine hävitas usalduse ka teiste Pariisis esindatud rahvaste vahel.

Peale selle olid inglise, prantsuse ja itaalia välisministeerium alles täidetud ründamiskavade pärimusist, mis sugugi ei sobinud uute ideedega. Prantsusmaa ja Itaalia rahvuslik egoism ületas tunduvalt Briti ja Ameerika oma. Rahvasteliit aga, millest inimesoole oleks mingit kasu, peab ulatuma üle imperialismist. Kui ta ei ole üliimperialism, s. o. vabameelne, koos töötavate ja ühendatud osade maailmariik, siis ta pole üldse midagi.

Suurriigid tahtsid olla ühel ajal vabad ja piiratud, tahtsid kindlustada alalise rahu, kuid jätta relvad oma kätte. Endised maadevallutuse kavad tehti ainult kiirelt ja hõredalt ümber ning hoolimatu heldusega

hakkas see vaevalt elujõuline Liit jagama „mandate“ vanadele imperialistidele. Inglismaa sai suured õigused Mesopotaamias ja Ida-Aafrikas, Prantsusmaa Süürias, Itaalia Aafrikas. Igatahes on kindel, et kui see nõrk olevus, kellele Genfis natuke elu sisse puhuti, sureks oma loomulikku surma, siis need „hooldamised“ muutuksid avalikeks maadeliitmisteks. Pealegi kõik võimud konverentsil võitlesid ägedalt sõjakohaste (strateegiliste) piiride eest. See on kõige halvem tunnusmärk, sest miks peaks üks riik soovima strateegilisi piire, kui ta ei kavatse sõidida?

Veel pahem oli nii suurte hüvitusmaksude pealepanemine Saksamaale, mis ületasid kaugelt tema maksuvõime ja olid vastuolus alistumise tingimustega. Nende korralduste ulatus selgus umbes aasta pärast. Siis ei suutnud Saksamaa enam maksta ja jaanuaris 1923 marssisid prantslased Ruhri orgu ning jäid sinna augustini 1925, kasustades kaevandusi nii hästi kui suutsid, valitsedes raudteid ja hoides ülal sakslaste kibedust sadade selles olukorras paratamatute türannia- ja vägivallategudega.

Ei tahta siinkohal kirjeldada üksikasjaliselt Versailles' mõtlematuse ja liigse ülbuse edaspidiseid tulemusi. Igatahes tuleb korduvalt rõhutada, et sageli rikuti põhimõtteid ja tõlgitseti neid vägagi omavoliliselt.

#### 4. Enamlus Venemaal.

Me oleme juba maininud Vene revolutsioone a. 1917. Nüüd tuleks lähemalt peatuda sel haruldasel suunamuutmisel, mis tol ajal siin aset leidis. See ei olnud midagi muud kui lääne tsivilisatsiooni täielik kokkuvarisemine Venemaal. Kuid see, mis

nüüd oli haaranud vene rahvast, oli palju enam kui sotsialistlik katse. Esialgu näis petlikult toimuvat sotsialistlikkude ideede lõplik läbiviimine. Tegelikult näidati nüüd ainult sotsialistliku teooria puudulikkust ja marksistliku õpetuse praktilist võimatust Venemaa oludes. Selgus jälle, et revolutsioon ei saa luua midagi, mis pole enne täiesti läbi harutatud, kavatsetud, valmis mõeldud ja ära seletatud.

Marksistidel ei olnud selgeid ega korraldatud plaane, kuidas tasuda tööliste palku, kuidas teostada sõnavabadust, kuidas korraldada majanduslikku elu sel juhul, kui hävitatakse „kapitalism“. Nad ainult ütlesid töölistele: „Andke meile võim ja me teeme kõik.“ Ja piinatud, laastatud, liitlaste poolt ülekohatuselt petetud Venemaa andus meelega „proletariaadi diktatuurile“.

Venemaa kommunistliku partei suurus on olnud kõikuv. Ametlikult oli tal viimati 800 000 liiget, kõnesoleval ajal neid oli alla veerand miljoni. Kuna ta oli ettevõtlik ja anduv ja kuna kogu korralagedal maal ei olnud midagi muud ausat, kindlat ega asjatundlikku, siis see võrdlemisi väike organisatsioon suutis end maksma panna Petrogradis, Moskvas ja suuremas osas Venemaa linnadest.

Algas terroristliku valitsuse ajajärk. Enamlased kinnitavad, et esialgu oli paratamatult vajalik valitseda terrori abil. Maa sotsiaalne korraldamatus oli äärmine. Suurtel aladel olid talupojad tõstnud mässe maaomanikkude vastu, laastates mõisaid ja põletades losse, nagu see oli sündinud Prantsuse revolutsiooni aegadel. Toimus palju hirmsaid metsikusi. Talupojad võtsid üle maa ja jagasid selle omavahel, olles täielises teadmatuses Marxi õpetusest ses suhtes. Samal ajal sajad tuhanded sõdurid pöördusid relvadega

tagasi oma kodudesse. Tsaarivalitsus oli kutsunud üle 8 miljoni mehe püssi alla. See oli palju enam, kui ta suutis varustada või rindele saata. Ta oli nad lahti kiskunud küladest ja nüüd need nekrutid elasid suurtes hulkades maa kulul täielist röövlielu. Oktoobris ja novembris 1917 oli Moskva tulvil täis sääraseid mehi. Nad tulid kokku hulkades ja takistamatult tungisid majadesse, laastates ja röövides. Seadus ja kord olid kadunud. Röövitud ja tapetud inimesed lamasid päevadekaupa tänavail.

Peame meeles pidama, et seesugune oli olukord juba siis, kui enamlased said võimule ja et seda mitte ei põhjustanud riigipööre. Oma katseil korda jalule seada tapsid enamlased iga eraisiku, kes kandis relvi. Tuhanded inimesed võeti kinni ja tapeti, ja on kahtlane, kas Moskvast oleks saadud teatud määrалgi luua korda ilma säärase vägivallata. Tsaaristliku Venemaa kokkuvarisemine oli nii täielik, et olid kadunud isegi harjumuste ja avaliku korra põhimõtted. „Nad pidid tapma,“ tähendas kord Tšehhoslovakkia president Masaryk. Ja siis ta lisas: „Nad jätkasid tapmist mõttetult, julmalt.“

Kevadel 1918 olid enamlased kindlustanud kontrolli raudteede ja laevandusse üle pea kogu Venemaa suurtes linnades. Asutava Kogu tegevus lõpetati ja ta aeti laiali juba jaanuaris. Enamlased ei saanud töötada temaga koos. Nad kinnitasid, et Asutav Kogu olevat liiga killustatud oma sihtides ja nõuandeis ega suutvat jõuliselt teotseda. 3. märtsil sõlmisid enamlased Saksamaaga väga alandava rahu Brest-Litovskis.

Venemaad valitsema asunud enamlaste diktatuuri juhiks oli Lenin, energiline ja teravmeelne mees, kes oli varemalt teotsenud poliitiliste sepitsustega ja

Vene marksistide tumeda politikaga. Ta oli aus oma tõekspidamises, väsimatu ja lihtsa eluviisiga, kuid tal puudusid igasugused kogemused praktilise administratsiooni alal. Temaga liidus oli Trotski, kes oli tagasi pöördunud New-Yorgi maapaost ja kel, nagu selgus, oli tähelepanevaid sõjapraktilisi võimeid. Radek, Lunatšarski, Zinovjev, Zorin, Kamenev ja Krassin olid teised väljapaistvad liikmed selles väikeses rühmas, kes nüüd hakkas uuesti korraldama Venemaad, püüdes teda välja tüürida sellest meeletlikust seisukorrast, kuhu sõda oli ta viinud, ja teda juhtida kommunismi töötatud maale.

Esialgul ulatus kommunistide juhtide auahnus kaugemale Venemaast. Viimane ei olnud nende jaoks küllalt suur ülesanne. Nad kuulutasid kogu maailma sotsiaalset revolutsiooni ja kutsusid kõigi maade töölisi ühinema kapitalistliku süsteemi kukutamiseks ja vormitu ning kavatu marksistliku rahuriigi loomiseks. Selline teotsemine viis neid loomulikult konflikti teiste valitsustega. Nende eneste ülesandele, Venes kommunismi alal hoida, lisanes Venemaa kaitsmine terve rea rünnakute vastu, mida teised valitsejad nüüd üritasid. Kahe, kolme aasta jooksul selgus, et enamlaste katse luua tegelikku kommunismi oli ebaõnnestunud. Nad ei suutnud Venemaad jalule aidata. Nad olid võimetud Vene vapustatud töönduse elustamiseks. Suurem osa nende juhte olid kõnelejad ja kirjamehed, neil puudusid aga kogemused töö organiseerimises.

Uue valitsuse alul kitsarinnaline klassivõitluse innustus oli hävitanud kõik, mis Venes oli järele jäänud tööjuhtidest, tehnilisist asjatundjaist, eesttötajaist ja muust sarnasest. Enamlastel aga puudusid laiemad teadmised töötava töölise hinge-

elust. Neil isegi puudusid vanade põlatud kapitalistide praktilised teadmised. Nemad tundsid ainult töölise psühholoogiat rahvamiitingul ja püüdsid Venemaad elustada kõnelemisega. Kuid sõnade mõju kadus, niipea kui tööline pöördus tagasi tehasesse ja talupoeg asus uuesti oma adra taha. Linnades liiklemine oli korratuses ja tehaste töö langes püsivalt. Talupoeg valmistas ainult omade tarvete rahuldamiseks ja varjas ülejääki.

1920. a. võis Petrogradis näha hämmastavaid laastamise ja lagunemise jälgi. Esmakordselt oli moodne linn sarnaselt kokku varisenud. Nelja aasta jooksul ei olnud midagi parandatud. Katkise torustiku kohtadel olid tänavad sisse langenud. Laternapostid lamasid nii, nagu nad olid kukkunud, ükski pood ei olnud avatud ja suuremal osal olid katkised aknad laudadega kinni löödud. Vähesed tänaval liikuvad inimesed olid viletsalt ja puudulikult rietatud, sest Venemaal ei olnud uusi riideid, ei olnud uusi saapaid. Inimesed, linn ja üldse kõik oli vilets ja hõre. Isegi kommunistlikel juhtidel olid tüükalised näod, sest ka habemeajamisnuge ei olnud. Suremus oli määratu ja kannatusile pühendatud linna elanikkude arv langes kohutavalt.

Võib arvata, et ka juba 1918. ja 1919. a. enamlaste diktatuur oleks mõistnud oma eksitusi ja oleks hiljemini hakanud kohanema oludele, milliseis ta leidis end olevat. Enamlased olid küll kitsarinnalised dogmaatikud, kuid paljud neist olid kujutlusvõimega ja vaimse painduvusega isikud.

Lääne-Euroopa organiseeritud vaenlikkus sundis neid aga algusest peale asuma kaitseseisukorda võõra pealetungi vastu ja just nii tegi neid tugevamaks

Venemaal. Vaatamata marksistide internatsionaali teooriaile muutus enamlaste valitsus Moskvast rahvuslikuks valitsuseks, mis kaitses oma maad võõraste vastu ja kaitses eriti talupoega maaomaniku ja võlgadekogu tagasituleku eest. See oli paradoksaalne olukord: kommunism Venemaal lõi talupoegi-eramaanikke ja patsifist Trotski sai vastu oma tahtmist suureks väejuhiks.

Kuid see sõjakus ja patriotism, mida niiviisi peale sunniti Lenini valitsusele, see tähelepanu koondamine piiridele takistas mõjuka politsei ja kindla korra sisseseadmist siseriigis ka siis, kui enamlased oleksid olnud võimelised sellist korda looma. Uus valitsus jätkas tsaristliku politsei vanu julmi ja omavolilisi meetodeid. Kohmakas ja ebatäppis uurimiskord suure võimu ja verejanulise pärimusega võitles välismaade käsilaste ja sisemiste mässude, kartuse ja äraandmise vastu ja rahuldask sageli tekkivat hirmsat iha veristamiste järgi.

Kartes reaktsiooniliste hulkade poolt tsaari ja ta perekonna vabastamist, tapeti viimased juulis 1918 ühe alama ametniku käsul, samuti jaanuaris 1919 neli suurvürsti, tsaari onud.

Augustis 1918 maabusid inglise ja prantsuse jõud Arhangelis; nad aeti ära septembris 1919. Alates aastast 1918 tegid jaapanlased pingutavaid katseid end maksma panna Ida-Siberis. 1919. a. võitlesid venelased mitte ainult inglastega Arhangelis ja jaapanlastega Siberis, vaid nende vastasteks olid veel admiral Koltšak idas, lõunas aga rumeenlased, prantslased, kreeklased ja kindral Denikin, kes juhtis Vene reaktioneeride vägesid, saades toetust inglastelt ja prantslastelt.

Juulis 1919 olid Koltšak ja Denikin ühendatult vallutanud Kagu-Venemaa Odessast Ufani ja Eesti väed koos kindral Judenitšiga tungisid sügisel Peterburi peale. Näis, nagu oleks enamluse lõpp ainult nädalate ja päevade küsimus. Kuid aasta lõpul oli Judenitš löödud ja unustatud, Koltšak taganes Siberi ja Denikin Musta mere suunas. Ta vägede jäänused võeti Briti ja Prantsuse laevadele. Koltšak vangistati ja lasti maha Siberis.

Kuid Venemaa ei pidanud ikka veel rahu saama. Prantslaste poolt õhutatud poolakad alustasid uut rünnakut aprillis 1920, ja kindral Wrangell jätkas Denikini ülesannet, tungides laastates omale kodumaale. Selle järele kui poolakad olid aetud Varssavi taha, kosusid nad prantslaste toega ja üritasid võiduka rünnaku Vene territooriumile. Oktoobris 1920 tehti Riias Poolale maa-alaliselt kasulik rahuleping 1).

Suurte vilja- ja toidutagavarade hävitamise järele pidi Wrangell jagama Denikini saatust ja aasta lõpul kasutama lääne võimude külalislahkust.

1920. a. kestel hakkas Lääne-Euroopa ja Ameerika vaen enamlaste vastu aeglaselt muutuma mõistlikumaks olukorra hindamiseks. Oli palju raskusi enamlaste valitsuse täieliseks tunnustamiseks, milles enamlased peamiselt ise olid süüdi. 1920. a. lõpul valitses Venemaa ja muu maailma vahel siiski mingi ebatsiviliseeritud rahu. Ameeriklased, inglased ja prantslased võisid nüüd Venemaal reisida. 1921. a. alul sõlmisid Inglismaa ja Itaalia kaubalepingud

---

1) Wells on unustanud mainimata, et esimesena lahendas Venemaa ja muu maailma sõjavahekorra siiski Eesti rahuleping (2. veebr. 1920), kuigi prantslased j. t. seda igaviisi püüdsid viivitada.  
Toim. täh.

Venega. „Kaubandusliku saatkonna“ nime all algatasid Vene esindajad läbikäimist muu maailmaga.

1921. a. oli haruldaset kuiv ja põua tagajärjel ikaldas Kagu-Venes lõikus täiesti. Sellele järgnes hirmsaim nälg, mida tunneb inimkonna ajalugu. Miljonid hukkusid. Suured rahvahulgad, kogu külad ja linnad istusid maha oma kodudes, et surra — ja suridki. Paljud sõid heinu, mulda ja kirjeldamatut mustust. Mehed kaevasid surnuaedadel ja muutusid inimsööjaiks. Suured maa-alad jäid inimestest tühjaks. Tõsi küll, mitte ainult Ameerikas, vaid ka Ukrainas, Rumeenias ja Ungaris oli vilja põletamiseks. Kuid Venemaa liiklemisvõimalused olid lootusetult vapustatud Koltšaki, Denikini ja Wrangelli ürituste läbi ja enamlaste valitsusel puudusid vahendid ja oskus võidelda hirmsa hädaga. Üks ameerika komisjon ja teine komisjon polaarmaade-uuri ja dr. Nansen'i juhatusel korraldasid abimuretsemist valitsuse nõusoleku ja toetusega ning suuremeelsed Ameerika annetised volasid Venemaale. Kuid tähtsamad Euroopa valitsused vastasid vastumeelselt või ei vastanud üldse neile äärmise häda nõudeile.

Selle viletsuse ja meelegaite keskel enamlaste valitsus siiski püsis. Ja järk-järgult selgus Euroopaski vajadus, tunnustada ja ühendusse astuda selle uue imeliku riigiga. Kuid tänapäevani igatahes pole veel lahendatud küsimus, kuidas planeedil, kus kaugustel pole enam suurt tähtsust, saaks lepitada kapitalistlikku korda kommunismiga.

Enamline kihutustöö näib ikka enam leidvat poolehoidu eriti India ja Hiina vaeses rahvastikus. Briti ja Prantsusmaa politika omaltki poolt sundisid enamlasti ikka enam pöörduma idasse. Nende eeskujul

ja mõjul näib ka islami maailm jätkavat oma ammu katkestatud arengut. Eriti see Vene, Türgi, Põhja-Aafrika ja kogu Aasia kasvav vastupanu näitab 1914. kuni 1918. a. katastroofi tõelist ulatust. Lääne-Euroopa maailma-valitsemise päevad näikse liginevat lõpule.

A. 1924 suri Lenin. Talle järgnes Stalin, kalk georgialane, kes oli hävitanud ja parteist välja ajanud mitmeid endisi kaastöölisi. Viimaste hulgas tuleb eriti mainida Trotskit, seda Nõukogude vabariigi osavat päästjat kõige kibedamas sõjalises hädas. Stalin on otsustav ja järjekindel kommunist, kes on valmis takistama igat kommunismi tagasilangust kapitalismi või ristiusku. Tema juhatusel on toimunud laialine kirikutevastane võitlus, mis kujunes nii juudi kui ristiusu jumalateenistuse tagakiusamiseks. 1920.—21. aasta äärmises pingutuses oli Lenin järele andnud eraomandusele ja eraalgatusele. Tema uus majanduslik korraldus (N. E. P.) lõi Venes olukorra, mis sarnanes osalt Ühendriikidega saja aasta eest. Mõned talupojad hakkasid nüüd muutuma jõukamaiks naabreist ja otsima paremusi oma perekondadele. Ilmusid kaupmehed ja väiketöösturid ja muutusid jõukaks. Selle ebahütluse tagasituleku vastu võitleb Stalini valitsus, püüdes väga karmilt hävitada ka kulakke (s. o. vähegi jõukamaid talupoegi).

Praegu elab Nõukogude liit üle suure katse sünnitusvalusid. See on kõige kaugemale ulatuv ja erakorralisim katse riigi majanduselu uuestikorraldamiseks. Teda nimetatakse Viisaastaku kavaks, (pjatiletka) ja selle täitmine algas oktoobris 1928. Kui see kava õnnestub, siis peab Vene viie aasta jooksul muutuma suurte mõisate (kolhooside) maaks, mida juhivad tööraha nõukogud. Talupoegki peab saama lihtsalt tööliseks, nagu on ta „seltsimees“ vabri-

kuis, kuigi ta on tööline kommunistliku korra all. Nõukogude liit peab saama üheks suureks tootmisorganisaatsiooniks, mis kasustab kõiki oma majapidamisi üldsuse huvides.

## 5. Võlad, raha ja stabilisatsioon.

Aastad eraldasid inimesi ikka enam ja enam maailmasõja pingutusist ja kirgedest.

Kujutlused tõulisest väärtusest, rahvusliku vaenu pärimusist, patriootilisest ja usulisest fanatismist hakkasid nõrgenema ja maad andma päevakohasemaile huvidele. Eurooplastele hakkas selguma, et nad olid mässitud omakootud haruldasse võrku, et nende igapäevased elud olid muljutud ja kurnatud võlgade koormaga, maksudega ja petlikkude rahakursi muutustega. Prantsuse revolutsiooni poolt põhjustatud sotsiaalse korra segipaiskumine oli tühine võrreldes selle hiigla segadusega, mis oli aset leidnud Euroopas pärast maailmasõda. Moodsa olukorra eriline raskus seisis selles, et kuigi majanduslikud suhted ja mõjud liiklemisolude muutuse tõttu olid juba ammu ületanud olemasolevate riikide piirid ja turukaupu ning tööjõudu võis juhtida igast ilmakaarest teise, teiselt poolt inimesed ikka alles hoidsid kinni poliitilisest eraldumisest.

Kujutlus sellisest rahvuslikust „suveräänsusest“ oma fanatismiga on kõige kardetavam kõigist olemasolevaist ebauskudest praeguses maailmas. Iga riik peab olema täiesti „vaba“, peab evima oma raha, korraldama oma krediiti, takistama transporti läbi oma maa ja püstitama tollimüüre kaubavoolu pidurdamiseks. Igaüks peab end koormama võlgadega ning

jääma vaenuliseks ja hambuni relvastatuks oma naabrite vastu. Igaüks peab hoidma alal omi kasvatustlike süsteeme, õpetama erapoolikut ja võltsitud ajalugu ja immutama igasse uude sugupõlve mürgist vaenu võõraste vastu.

Sõja ajal olid vaesunud kõik riigid ja suured sõjavõlad süvendasid veelgi rahalisi raskusi.

Rahanduse kokkuvarisemine tuli kõigepealt Venemaal. Seal soodustas seda kommunistlik valitsus. Rublasid trükiti takistuseta, rahakurss langes ja hinnad tõusid, kuni üht muna või õuna müüdi 10 000 rubla eest ja talupojal ei olnud enam põhjust tagavarasid koguda või töötada nende kogumiseks. Järjekindlate kommunistide kavatsuseks oligi nii hävitada vaba ostu ja müüki. Raha tuli teha väärtusetuks ja kodaniku tööd kavatseti hinnata kaartidega, millel olid kupongid toidu, riiete, raamatute jne. saamiseks. Kuid juba 1921. a. sügisel tundis enamlaste valitsus tarvidust selle majandusliku voolavuse järgi, mida võib anda ainult raha. Ilmus uus vahetusrubla, mille väärtus oli 10 000 endist. See asendati 1923. aastal kuldtšervonetsiga, mis oli väärtuselt võrdne ennesõjaaegse tsaarirublagaga. See on ka praeguse vene vahetusraha aluseks. Teda antakse välja mõõdukalt ja ta on seni oma väärtuse alal hoidnud. Ühtlasi märgitseb ta enamlaste majandusliku süsteemi võimetust, end lahti kiskuda seosest Lääne rahanduslikkude küsimustega. Maailmas on ainult üks rahanduseprobleem ja seda võib lahendada ainult rahvusvahelises ulatuses.

Lääne-Euroopas ei tehtud katseid täiesti lahti saada raha tarvitamisest, kuid igal maal siiski toimus inflatsioon teatud ulatuses. Saksamaa rahanduslikud kogemused olid teravaimad ja üldine protsess

ilmnes siin kõige täielikumal kujul. Oma välismaiste kohustuste täitmiseks ja sisemiste vajaduste rahuldamiseks otsis Saksa valitsus abi rahamärkide trükkimisest. Ta suurendas liikvel olevate rahamärkide hulka, kuid administratsiooni kulud ja võlgade katteks vajaliku valuuta hind tõusid, mis uuesti sundis rahamärkide hulka suurendama. Dollar, mis normaalselt maksis viis kuldmarka, maksis jaanuaris 1923 7 260. Siis järgnes kiire kokkuvarisemine. Veebruaris noteeriti dollarit 21 210 pabermargaga, juulis ta ületas miljoni ja aasta lõpul oli ta väärtus neli biljonit pabermarka.

Usaldusväärse raha muinasjutuline muutumine väärtusetuks paberiks oli sügava sotsiaalse tagajärgena. Terve klass inimesi, kes elas kindlat sissetulekut andvast kapitalist (raugad, lesed jne.), vaesus ja oli määratud kõige viletsamale elule.

Jäi seisma kõik kirjanduslik ja hariduslik tegevus, mis olenes fondidest. Ametnikud ja õpetajad, kes elasid kindlast palgast, ei suutnud kunagi suurendada oma sissetulekuid vastavalt hindade tõusule. Toimus mingi haritud kihtide majanduslik laostumine.

Teiselt poolt iga võlgnik ja iga äriettevõtte suutis tasuda oma võlgu väärtusetu paberiga. Valitsuse sisetised võlad ja omavalitsuste laenuid haihtusid. Esi-algu elustus palavikuliselt väljavedu. Tuli tarvitusele võtta karme abinõusid, et takistada kõige väärtusliku väljavedu maalt. Kuid toiduainete ja tooresmaterjali sissevedu langes nullini ja esialgse elavuse järele vähenesid kiiresti töövõimalused. Linnades muutus toit haruldaseks, sest talupojad, mõistes raha väärtusetust, ei olnud nõus müüma oma saadusi. Nälg, meeleheide ja mure oli keskmiste klasside saatus. Enesetapmiste protsent kasvas kohutavalt. Võrreldes

eelmise aastaga langes sündimiste arv 15% võrra. Sellele vaatamata suurenes laste suremus 21%.

Igalpool tõusid poliitilised rahutused, tekkis reaktsioonilisi ja revolutsioonilisi liikumisi. Võibolla ükski teine rahvas peale haritud ja distsiplineeritud sakslaste ei oleks suutnud seda tormi vaigistada. Novembris seadis Saksa valitsus sisse uue rahasüsteemi. Uus *Rentenmark* kindlustati rahvuslike kude varadega ja pandi seisma endiste markade trükkimine. Üks *Rentenmark* oli väärt biljon pabermarka. Väljaandmise piiramise tõttu püsis *Rentenmark* kindlana ja Saksamaa võis tagasi pöörduda kullaalusele. Kuldriigimark asendas samaväärse rentmarga a. 1925 ja viimased võis järk-järgult kaotada.

Mitmel maal, näit. Austrias ja Poolas, olid rahandusolud pea sama traagilised kui Saksamaal. Mõlemad sammusid tagasi nende praegusele, uuestikorraldatud rahandusele, mis põhjeneb kullaalusel. Teised maad, nagu Tšehhoslovakkia, Kreeka, Soome, kannatasid ka inflatsiooni all, kuid vähemal määral ja hoidsid alal oma esialgse rahandusliku üksuse umbes  $\frac{1}{5}$  või  $\frac{1}{6}$  väärtuses endisest kullatasemest. Itaalias, Prantsusmaal ja Belgias oli inflatsioon veel vähema ulatusega. Itaalia liira kindlustati viimaks  $\frac{1}{4}$ -le ta endisest väärtusest, prantsuse frangile jäi umbes viiendik ennesõjaaegsest ostujõust.

Briti nael langes pärast sõda oma kullastandardilt, kuid ta kunagi ei kaotanud enam kui  $\frac{1}{3}$  oma väärtusest. Pingutavad katsed aa. 1924 ja 1925, krediidi piiramine, äriliste ettevõtete takistamine ja raske tööpuuduse kriis ületati ja sterling suudeti viia tagasi oma endisele tasemele kulddollariga. Skandinaaviais, Hollandis ja Helveetsias oli rahakursi kõikumine suhteliselt väike.

See on nende sündmuste arvuline ajalugu. Lugeja peab ise kujutama, millise määratu hulga moodustaksid raha kõikumisest tekitatud kartus, ärevus, julmad eksimised, traagiline meeleheide, kannatused, haigused ja surm, kui neid kõiki saaks üldse mõõta.

Olime taas omandanud kullastandardi. See ei anna meile ideaalset kindlustust, kuid see näib olevat parim võimalik alus, senikui rahandust ikka veel juhitakse iseseisvate valitsuste poolt. Ja et meil pole rahvusvahelist võimu, et pole ühist valitsust kogu maailmale, mis suudaks neid asju juhtida, siis me paratamatult peame andma metallile majandusliku võimu Maakeral. See on surnud aine. Ta ei saa vastata tõelisele rikkuse suurenemisele ja vähenemisele, ta sunnib iga uut tootmisvõimelist energiat maksma tolli mineviku kasudele, kuid ta vähemalt ei peta ega valeta ja tal pole natsionalistlikke eelarvamusi <sup>1)</sup>.

## 6. Pärimuse ja ülesehitamise kokkupõrge.

On ikka võidud tähele panna, kuidas tagurlus ja dogmade ning eesõiguste autoriteet on takistanud inimkonna arengut. Sama võime öelda ka maailmasõja ajaloo ja selle tagajärgedega tutvudes. On tõsi, et võib märgata üle kogu maailma ulatuvate poliitiliste, ühiskondlikkude ja kõlblate ideede arengut, kuid on kahtlane, kas nad kannavad mingit vilja. Sõjaväed marsivad, lipud lehvivad, natsionalistid räuskavad. On's see sõjakas rahvuslus ainult kaduv kujutlus või

---

<sup>1)</sup> Teatavasti loobusid Inglismaa ja mitmed teised maad 1931. a. sügisel uuesti kullaalusest ja praegu vaevleb kogu kapitalistliku maailma majandus raskeimas kriisis. Toim. t.

on see hävitav tegelikkus ja inimkonna ühtluse-idee pole muud kui mööduv igatsus? Võtke mõni igapäevane ajaleht ja mõõtke, milline osa ruumi on pühendatud kasvatusesele, mõttele, tulevasile asjule! Vaadeldge mõnd harilikkude inimeste rühma ja leidke, mitu minutit nädalas nad pühendavad mõttele üldisest edust!

Kuid teaduslik ja materiaalne areng edeneb ja eriti areneb sotsiaalne psühholoogia ja vaimu analüüs. Uus ja õigem arusaamine inimlikust tahtest ja kujutlusest peab olema vajalik inimkonna arengu järgmiseks edasiliikumiseks. Näib, et me hakkame saavutama seda arusaamist. Mass on tagurline, kuid mass on liikuv. Ta õpib vähe, kuid ka unustab ruttu. Teda võib valada uut sisaldavasse vormesse ja ta võtab vastu kiirelt uute korralduste kuju. Ta isamaalus, ta riigitruudus, ta vaenud ja isegi ta kõige kirglikumalt avaldatud veended ei asu sügaval. Vahendid ja meetodid uute mõtete sisendamiseks inimestesse, neile vaatekohtade esitamine ja nende aitamine seisukohatade kujundamisel on võrdlematult mõjukamad kui kunagi varemini. Oleme üle jõudmas sellest algeliselt arusaadud demokraatiast, mis otsis hääletavalt massilt algatust ja suunda. Me saame aru, et tulevikku valmistatakse ikka enam töötoas ja kabinetis, aga mitte tänaval. Natsionalism, mis tänapäeval valitseb maailma, on nagu joobnu, kes käratseb kõigist üle ja lämmatab toas kõik hääled, kuni ta korraga visatakse välja ja siis keegi enam ei usu, et teda kunagi võidi kannatada. Ägedus ja vägivald, millega natsionalism praegu tapab Itaalias ja lärmitseb Prantsusmaal, Saksamaal, Britannias, Ühendriiges, on tingitud kartusest viimase küsimuse ees.

Uued jõud ja nimelt rahvusvahelised mõtted, mis ükskord peavad pärima maailma, võitlevad üldise segaduse vastu. Rahanduse organisatsioonid ja era-äriettevõtted suudavad kergemini kui riigimehed ületada rahvuslikke ja riiklikke piire. Pankurite liit juhib kogu maailma tagasi kullaalusele ja suurilt laevandus- ja liiklemishuvidelt me võime loota maailma toodete vabastamist tollide lämmatavast haardest.

Kuid konflikt natsionalismi ja inimsoo vahel, vangistatud ja vaba ühiskonna vahel ei ole alati konfliktiks kaht seltsi inimeste vahel. Ta on enam vastuolu inimeses eneses. Uus arusaamine inimsoo võimalusist imbub igale poole, tungib igäihe meeltesse. Mõni kuningas võib olla täna täis eneseuhkust ja oma sugukonna õigusi ja homme, teises meeolus, tunda end rumalana oma vormis ja tühjade kommete täitmisel. Ärimees võib plaanitseda, higistada ja tagavaru koguda terve oma olemusega ja samal ööl ärgates võib ta mõelda, kas ta tõesti ka oma lühikest, kahe igaviku vahelist aega veedab kasulikemal viisil. Inimesse on sügavalt juurdunud viha kasutu, kaugema otstarbeta elu vastu. Igäiks küsib vahetevahel: „Mida teen ma oma eluga?“ Ja see immutab viimaks tema südamesse ka universaalse arusaamise.

Inimkond on lühikese 10 000 aasta jooksul arenenud väikestest sugukondadest praegusaja suurriikideni, mis siiski veel liiga väikesed ja üksikud. Muutus riigi suuruses, tõsi-küll ebatäieline muutus, on käinud koos sügava muutusega ta iseloomus. Sund ja orjus on asendatud ja on andnud teed ühendatud vabadusele, ja võim, mis vanasti kuulus ainuvalitsejale ja jumalale, on nüüd levinud kogu ühiskonnale. Enne Rooma vabariigi laienemist üle kogu Itaalia oli linnriik suurim vaba ühiskond; kõik suured riigid olid

ainuvalitsejale sõnakuulelikud teenrid. Am.-Ühendriikide taoline suur vabariik olekski olnud võimatu enne trükikunsti ja raudtee aega. Telegraaf, telefon ja lennuk ning maa ja mere liiklemisvahendite alatine paranemine nõuavad aga nüüd veel suuremat poliitilist organisatsiooni. See sündimisel olev *M a a i l m a Ü h e n d r i i k*, millele viitavad ühiskonna tarbed, peab olema meie õige riik, mille heaks igaüks peab tarvitama oma poliitilisi võimeid. Meie aja jumal on kõikide inimeste jumal. Natsionalism jumalusena, nagu see end avaldas maailmasõjas, peab minema puhastustulle koos endiste sugukonna jumalatega.

Maailmasõja hirmsad õpetused on vähemalt viinud paljusid tõsisemale suhtumisele poliitikaga. Nii mõnelegi mehele ja naisele on saanud teotsemine maailmarahu saavutamiseks kõrgeimaks ülesandeks, mingiks pühalikuks kutsumuseks. Need inimesed otsivad teid suure lõppsihi heaks töötamiseks või nad juba töötavad seks mitmesuguseil aladel, kes koolides, ülikoolides ja raamatuis, kes avaliku elu maanteil ja metsaradadel. Võib-olla suurem osa inimesi suhtub praegu heatahtlikult neisse pingutusisse, kuid nende arusaamine pole veel kindlaks kujunenud; nad ei tea selgelt, mida peab tegema ja mida takistama, et edendada inimkonna ühtluse saavutamist.

Usk ja kasvatus on olnud need kaks võimast jõudu, mis igas üksikus hinges kui ka ühiskonnas seni on võitnud metsikuid, alatuid ja isiklike tegureid, mis eraldavad meid üksteisest. Usk ja haridus on need tihedalt seotud mõjud, mis on võimaldanud suuremate inimühiskondade arengut, nad on peamised ühendavad jõud inimkonna suureneva ühistegevuse ajaloos. XIX sajandi vaimu- ja usuelu kokkupõrked aitavad selgitada meie praegust usulise

ja formaalse kasvatuse lahutamist. Usulise segaduse ja tülitsemiste tagajärjeks on rahvusvahelise politika tagasilangemine toorusesse ja tööstus- ning äriilma pöördumine karmile, isekale ja loomisvõimetule kasuotsingule. Vanad sidemed on lõdvenenud ja tulemuks on olnud ilmne kultuuri lagunemine. Kuid tuleb rõhutada, et see usulise hariduse eraldamine formaalsest kasvatusest kindlasti peab olema möödud nähtus ja et kasvatus peab jälle muutuma oma sihtidelt ja iseloomult usuliseks. Viimase seitsme-kaheksakümne jõukuse, loiduse, kuivuse ja kahtluse aasta jooksul on märgatavalt nõrgenenud see andumuse, teenimise ja enesest vabanemise vaim, mis on olnud viimase kahekümne viie sajandi kõikide suurte uskude alusjõuks. See vaim peab aga ilmuma uuesti, puhastatult ja vabana ja peab leidma tunnustust inimühiskonna põhilise ülesehitava tegurina.

Kasvatus on üksiku ettevalmistamine ühiskonna jaoks ja usuline haridus on selle ettevalmistamise tuum. XIX sajandi suur vaimne murrang põhjustas kultuuri tagasimineku, millele järgnes paratamatu segadus ja sihikaotus kasvatuses. Me ei saa üksikut isikut ette valmistada ühiskonna jaoks, kui meie arusaamine ühiskonnast on vapustatud ja elab läbi ümberhinnanguid. Endine loiaalsus, endised liiga kitsad poliitilised ja ühiskondlikud sihid, endised liiga keerukad usulised valemid on kaotanud oma veenmise võime. Kuid kõrgemad aated maailmariigist ja majanduslikust hüvest leiavad alles väga aeglaselt tunnustust.

Seni nad valitsevad ainult väikest hulka haruldasi inimesi. Kuid praeguse aja muredest ja sega-

dusist võib välja kasvada kõlblas ja vaimne uuestisünd, usuline elustumine, mille lihtsus ja ülev suurus suudab ühendada inimesi eri tõugudest ja erisuguste pärimustega ning juhtida neid ühisele sirgjoonelisele maailma teenimise teele. Me ei suuda ette määrata selle uuestisünni ulatust, me ei või isegi väita, et see uuestisünd on alanud. Selliste nähtuste algused ei ole kunagi väljapaistvad. Inimsoo suured vaimsed liikumised tulevad esialgu kui vargad öösel, kuni korraga avastatakse nende ülemaailmne võim. Vabastatuna moonutamistest ja pappide käte vahelt, võib usuline tunne jälle puhuda läbi elu võimsa tormina, paisates lahti isikliku elu uksi ja luuke ja muutes võimalikeks ja kergeiks neid seiku, mis praegusel kurnatud ajal näivad olevat liiga rasked isegi ihaldamiseks.

## 7. Maailma ühendamist teostavad tegurid ja tulevane maailmariik.

Kas 1919. a. lepinguga loodud Rahvasteliit peidab eneses idee, millest võiks kasvada püsiv inimkonna liit? Kas see kasvab millekski, mille heaks „inimesed on valmis ohverdama oma paremad jõud ja vajaduse korral võitlemagi“, nagu nad seni on võidelnud oma maa ja rahva eest? Praegusel ajal on küll vähe näiteid seesugusest vaimustusest Liidu suhtes. Liit on uppunud ametlikesse ehitusisse ja võrdlemisi vähe inimesi saab aru ja hoolib sellest, mis seal sünnib. Liit on praegu ainult osaline riikide ja valitsuste ühing. Ta rõhutab rahvuslust ja arvestab suveräänsust. See, mida maailm vajab, pole aga mitte selline rahvaste liit. See ei tohi üldse olla rahvaste liit, vaid ta peab

olema maailma inimeste liit. Maailm hukkub, kui riikide senist egoistlikku suveräänsust ei piirata ja sõjakat natsionalismi ei taltsutata. Ning sellele arusaamisele tuleb inimesi kasvatada kogemuse, teaduse ja mõtlemise abil. Politiline haridustöö on praeguse aja inimeste tähtsaim ülesanne.

Asjaoludest, mis tänapäeval sundivalt nõuavad uut ühtlast maailmavalitsust, loendame järgmised:

1. Teaduse relvadega varustatud sõja ikka suurenev hävitusjõud ja väljakannatamatus.

2. Maailma-majanduse järjekindel kokkukasvamine üheks tervikuks, mis näib paratamatult viivat raha ühtlustamisele ja nõuab takistamatut ühenduse pidamist ja kaupade ning tööliste vaba liikumist merel ja maal üle terve maailma. Nende vajaduste rahuldamine nõuab ühist maailmavalitsust suure autoriteedi ja võimuga.

3. Inimeste suurenevast liiklemisest tingitud tarvidus kontrollida mõjukalt tervislikke olusid.

4. Tungiv vajadus ühtlustada tööolusid ja elatismiinimumi kogu maailmas. Sellega kaasas käib mingi haridusemiinimumi kindlustamine igäühele.

5. Võimatus kasustada lennuoskuse suuri paremusi, kui õhuteid ei alistata ülemaailmsele hooldusele.

Nende ja teiste sarnaste mõtete paratamatus ja loogika sunnivad meid uskuma, et inimkonna ajaloo järgmiseks astmeks on teadlik võitlus maailma poliitilist ühinemist soovivate ja seda takistada püüdvate jõudude vahel.

Tänapäeval on olemas väike hulk inimesi — ajaloolasi, arheolooge, rahvateadlasi, majandusteadlasi, sotsiolooge, psühholooge, kasvatusteadlasi jne. — kes

uurivad ühiskonda, nii kuis XVII ja XVIII sajandi teadlased uurisid inimelu ainelisi ja mehaanilisi tegureid. Ja nagu need viimased peaaegu märkamatu leiutasid telegraafi, kiire kaubaveo maal ja merel, lennuvõimalused ja tuhandeid muid seni võimatuid asju, nii võivad nüüdisaja teadlased teha meie ees seisvate suurte küsimuste lahendamiseks enam kui nad ise või maailm ootavad.

On prohvetlikult ennustatud järgmisi aluseid, millele peaks rajanema tulevane maailmariik:

I. Ta peaks toetuma maailma usule, mis oleks lihtsustatud, üldistatud ja kergesti mõistetav. See ei oleks ristiusk, islam, buddism ega mõni muu eri usuvorm, vaid see oleks usk ise puhtal ja selgel kujul; see on „kaheksakordne tee“, taevariik, vendlus, loov teenimine ja eneseunustus. Kogu maailmas selle mõjul paremate inimeste mõtted ja kalduvused pöörduksid ära omast „mina'st“ ja anduksid rõõmsalt inimliku teaduse, inimliku võimu ja ühtluse teenimisele.

II. Seda maailma hoiaks üldine haridus, mis on korraldatud seninägemata põhjalikkuse ja ulatusega. Haritud on terve ühiskond ja mitte ainult üksikud klassid ja üksikud inimesed. Pea kõigil vanemil on selge õpetamise tehniline külg. Kuid arvestamata vanemate kohustusi, peab kümnen-dik täiskasvanuist oma elu teatud ajajärgul kaasa töötama maailma hariduselu korralduses. Kasvatus, nagu uus maailm seda mõistab, peab kestma kogu elu ega tohi lõppeda teatud aastais. Mehed ja naised peavad vananedes lihtsalt muutuma enese-kasvatajaiks, iseseisvaiks õppijaiks ja õppivaiks õpe-tajaiks.

III. Selles riigis ei tohi olla ei sõja- ega mereväge ega ka rikkaid või vaeseid töötute klasse.

IV. Maailmariigi teaduslikku uurimisorganisatsiooni võib võrrelda praegusega, nii kuis ookeani-aurikut kiviaja õõnistatud künaga.

V. Temas peab valitsema täielik vabadus mõttevahetuseks ja arvustuseks, ning sellest kasvab rikkalik kirjandus.

VI. Maailma poliitiline organisatsioon peab olema demokraatlik, s. o. valitsus peab olema vastutav ja otseses ühenduses kogu haritud rahvastiku mõtteilmaga.

VII. Majanduslik korraldus peab kasutama kõiki loomulikke rikkusi ja iga teaduse poolt avastatud võimalusi. See peab sündima üldsuse kasuks ja selle eest peavad hoolitsema ühise valitsuse ametnikud. Eraettevõtja ei ole enam ühiskonda kurnav tegur, vaid selle kasulik, austatav ja hästitasutav teener.

VIII. See kõik nõuab kahte saavutist, mis tänapäeval näivad olevat rasked. Need on ainult tehnilised korraldused, kuid maailma hüvele on nad sama tarvilikud kui kõige vahvamale sõdurile ta püssi korrasolek ja lendurile seik, et ta tüür ei läheks rikki. Poliitiline heaolu nõuab valimisi ja majanduslik — raha tarvitamist, kuid valimisviis ja raha peavad olema nii kindla järelevalve all, et kavalad ja ebaausad isikud ei saaks neid kasutada kuritahtlikult.

## 8. Mõningaid võimalusi üldises maailmariigis.

Inimkonna liidu läbiviimine ja ühiskondliku õiguse arenemine nii tugevaks, et see jaksab tagada

enamaile maailma sündivaile lapsile tervise, hariduse ja enam-vähem ühtlased eluvõimalused, tähendaks säärast inimliku tööjõu vabanemist ja kasvamist, et see suudab algatada uue ajaloojärgu. Lõpeks hiigla kulutamine sõjalisiks ettevalmistusiks, kasutuks võistluseks ja raiskamine, mis tingitud suurte rahvahulkade tegevusetusest, kes on kas liiga rikkad pingutuseks või liiga vaesed kasulikuks tööks. Inimtarviduste täitmine võimalduks palju paremini ja palju suurem hulk inimesi võiks kasustada oma võimeid kõrgeväärtuslikuks vaimseks tööks. Kogu maailmas toimuks inimese tööjõu vabanemine, mis seni on võinud sündida ainult jõukuse ja julgeolekuga piiritletud väikesil aladel ja lühikestel ajajärgudel. Kui me ei usu, et minevikus on toimunud äkilised üliinimeste sündimised, siis on ainsaks loogiliseks võimaluseks arvata, et Periklese Ateena, Medicite Florents ja Elizabethi Inglismaa on vaid näited sellest, mida kogu kindlustatud maailm võiks pakkuda palju püsivamalt ja suuremal hulgal. Inglismaa üksi on viimase kolme sajandi jooksul kindlasti tootnud tosinaid Newton'eid, kes kunagi ei õppinud lugema, sadandeid Dalton'e, Darwin'eid, Bacon'eid ja Huxley'sid, kes surid viletsais onnides ja kel puudusid võimalused oma võimeid näidata. Ja ainult maailmasõja läänerinde kaevikus surid tuhanded suurte annetega mehed täitmata oma ülesandeid. Maailm, milles valitseb kindel rahu ja sotsiaalne õiglus, püüaks üldise hariduse peene võrguga iga andekust ja me võiksim loota võrdlematult suuremat hiilgavate vaimude saaki.

Need mõtted tõesti õigustavad lähemas tulevikus pingutuste koondamist katsele luua õigluseriik praegusest segadusest. Me tahame pääseda maksvast korrast mitte ainult selle pahedest vabanemiseks,

vaid selleks, et siis teostada täiuslikumat poliitilist ja ühiskondlikku tervikut.

On inimesi, kes arvavad, et ühine maailmakord ja üldmaksev seadus ning õigus hävitaksid inimeste seiklusvõimalused. Kuid tegelikult siis need just algaksid. Kuid sugu- ja kullahimu märatsuse asemel pakuks neid iseseisev uurimistöö ja lõpmatud kogemisvõimalused. Seni on inimene elanud tülide, kättemaksu, tühise auahnuse, põlastusväärsete kirgede ja himude urkais. Tulevikus ta heidaks ära sadanded keha ja vaimu suruvad haigused. Elu kindlasti tuksuks kiiremini ja hingaks sügavamalt. Uute orjade — masinate — arenemisega vabaneks inimene ikka enam vaimutapvast tööst. Muidugi see ei tähenda, et ta lakkab töötamast üldse; ta ei pea enam orjama sunni viisil, vaid võib rakendada oma energiat vabaks loominguks, mõtlemiseks ja teotsemiseks, igaüks oma kalduvuste ja ande kohaselt. Looduse vastu ei võitleks nad enam kui labida ja adra külge seotud teenrid, vaid kui hiilgavad võitjad.

Inimajaloos me võime märgata kaht peasuunda, millel toimub ühiskonna areng. Ühte neist iseloomustab paigal tekkinud kultuur, mis on soodus sõnakuulmise ja alandlikkuse arenemisele ja see jutustab töökate ning teenistusvalmite inimeste elust. Teiselt poolt me võime jälgida hoogsamate rändrahvaste arengut, kes korduvalt tormasid üle paigalseisvast kultuurist, värskendades seda oma karmima, julgema ja vabama vaimuga, mis oli kujunenud tasandikel ja kõrvis. Sellest kultuuri „nomaadistumisest“ põlvneb meie praegune demokraatia, moodsa teadusliku uurimuse julgus ja üldine rahutus. Vanad kultuurid löid pärimuse ja elasid selle järgi. Tänapäeval on pärimuse võim purustatud. Meie riikide välimine

korraldus kuulub pärimusele, hing aga kuulub rändureile. See on laiade legendikkude ja vabade merede hing.

Kirjanikul on väga raske, kui mitte võimatu, kirjeldada säärase inimeste elu, kes on suurema haridusega, õnnelikumad, vabamad ja tervemad kui ta ise. Teame ainult, et kõigis inimest puutuvais asjaoludes on palju parandamisvõimalusi, on tarvis vaid hulkade pingutust. Meie kehvus, piiratus, taudid, rikutud seedimine, riidud ja arusaamatused on kõik võidetavad ja kõrvaldatavad ühisel jõul. Kuidas elu tunduks ilma nende puudusteta, seda teame sama vähe, kui mõni porine, halvasti koheldud, tigidaks tehtud olevus, kes on sündinud ja kasvanud mõne suurlinna kõrvaltänava saastases ja julmas ümbruses, võib teada, mis tähendab iga päev supelda, käia alati hästi riides, ronida mägedes, lennata, kohata vaid meeldivaid hästikasvatatud inimesi, harrastada uurimistöid või luua kunstiesemeid. Aeg, millal kõik need hüved on kättesaadavad, võib-olla lühem kui arvame. Igaüks, kes usub seda, kiirustab ta tulekut; igaüks, kes kahtleb — viivitab seda.

Keegi ei saa ennustada, milliseid üllatusi ja pettumusi varjab tulevik. Ennekui hakatakse kirjutama maailmariigi ajaloo peatükke, tuleb ehk kirjutada aimamatuid lugusid, mis võivad sisaldada sama pikki võitlusi nagu nüüdne ajalugu suurriikide kasvamisest ja võistlusest. Võib toimuda süngeid majanduslikke sõdasid ja karme kokkupõrkeid tõugude ning klasside vahel. On võimalik, et „eraalgatus“ ei taha õppida teenimist ilma murrangulise revolutsioonita. Meie ei tea seda ega saa öelda midagi. Need on ilmaaegsed koledused, kuid nad on võib-olla vältimatud. Inimkonna ajalugu muutub ikka enam ja

enam võidujooksuks harivate ja hävitavate jõudude vahel. Kristluse ja mehaanilise revolutsiooni ühendavad mõjud pole seni võitnud hävitust, vähemalt mitte sel määral, et nad oleksid ära hoidnud maailmasõja. Meie ei tea, kui palju seesuguseid hävituse võite veel ees seisab. Võivad tõusta uued valed ja väärad ideed ning vangistada inimesi teatud ajaks mingeisse ebaõiglastesse kadumisele määratud korraldustesse, seniks kui need varisevad viletsuses ja tervete sugupõlvete hävingus.

Kuid siiski, maailm näikse edenevat ja tahtvat edeneda. Seda lohutavat tõtt kõneleb meile ajalugu selgesti, kui ainult vaatame temasse tagasi küllalt kaugele. Viiekümne tuhande aasta eest algekiviaegse inimese elu oli veel täitsa elajalik, viieteistkümne tuhande aasta eest meile uskumatult julm. Ja veel viiesaja aasta eest ohverdasid Mehhikos preestrid inimesi, lõigates neil lõhki rinna klaasist noaga ja kiskudes välja veel tuksuva südame. Varsti on ehk koitmas päev, kus me enam ei rebi välja inimeste südameid ka meie nüüdsete ebajumalate auks.

\* \*  
\*

Ajalugu on ja peab alati olema ainult aruanne algetest ja põhjustest. Me võime julgeda ennustada, et järgmised ajaloo peatükid — võib-olla küll pikkade kõrvalpõigete, tagasilibisemiste ja õnnetuste järele — siiski jutustavad meile ülemaailmsest poliitilisest ja ühiskondlikust ühtlusest. Aga kui see on saavutatud, siis inimkond ei saa veel puhata. See on vaevalt hingetõmbuseks uuele võitlusele ja uuteks, suuremaiks pingutusiks. Inimesed liituvad, et süvendada teaduse

ja võimu hankimist, et saavutada uusi võimalusi. Meie sugu õpib tundma kõike looma- ja taimeriigis, hinge- teaduse hämarais soppides, aine ehituses ja ka Maa annab oma sisemuses peituvad saladused võitjale. Elu sünnib alatasa. Ilmaruumi õpilase ja õpetaja — inimese — juhatusel ühineb elu ja organiseerub, sõjariistuks aatomi vabastatud jõud ja kõiki meie unistusi ületav teadus. Surre sünnib ta uuesti, igavesti noor ja hoogus ta seisab varsti Maakeral kui trepiastmel, laiendades oma riigi tähtede maailma.

### Mõningaid teoseid maailmasõja kohta.

*Fr. Luckwaldt.* Der Weltkrieg (Sammlung Göschen).

*Stegemann's* Geschichte des Krieges.

*Thevenet.* La Grande Guerre.

*Lavisse.* Histoire de la France Contemporaine. IX köide.

*S. Fay.* The Origins of the World War.

*B. Schmitt.* The Coming of the War 1914.

*Тарле.* Европа в эпоху империализма.

### Tähtsamate nimede häälamine.

Aboukir — abukir. Aisne — ein. Amiens — amjään. Cambrai — kambree. Cambridge — kéimbridž. Champagne — šampánj. Château Thierry — šatoo tierii. Clemenceau — klemansoo. Cleveland — kliivländ. Clive — klaiv. Good Hope — gud houp. Gough — gof. Hogue — hog. Jacquerie — žakerii. Leeds — liids. Lloyd George — loid džo(r)dž. Macchiavelli — makjavéli. Marne — marn. Massachusetts — mässetšusets. Monmouth — monmöö. Roosevelt — ruusvelt. Soissons — suassoon(g). Somme — somm. Townshend — tausend. Valenciennes — valansienn. Verdun — verdöön(g). Versailles — versáj. Washington — uošington. Warren Hastings — uorren heistings. William Perkins — uiliam põ(r)kins. Winston Churchill — uinston tšö(r)tšil. Ypres — ipr.

## SISUKORD.

	Lk.
Eessõna . . . . .	5
<b>I. Moodsa imperialismi katastroof.</b>	
1. Relvastatud rahu enne suurt sõda . . . . .	11
2. Imperialistlik Saksamaa . . . . .	13
3. Imperialismi vaim Inghismaal . . . . .	25
4. Imperialism Prantsusmaal, Itaalias ja Balkanil . . . . .	29
5. Venemaa suurmonarhia . . . . .	31
6. Ameerika Ühendriigid ja imperialistlik mõte . . . . .	32
7. Maailmasõja otsesed põhjused . . . . .	36
8. Maailmasõja sündmused kuni aastani 1917 . . . . .	42
9. Venemaa kokkuvarisemisest relvaderahuni . . . . .	54
<b>II. Maailm pärast suurt sõda.</b>	
1. Kõlbla väsimuse aeg . . . . .	57
2. Rahvasteliidu loomine . . . . .	75
3. 1919. ja 1920. a. rahulepingud . . . . .	82
4. Enamlus Venemaal . . . . .	85
5. Võlad, raha ja stabilisatsioon . . . . .	94
6. Pärimuse ja ülesehitamise kokkupõrge . . . . .	98
7. Maailma ühendamist teostavad tegurid . . . . .	103
8. Mõningaid võimalusi üldises maailmariigis . . . . .	106

